

LÄRARE UTAN FRIHET

*När vänstern och högern
kidnappade lärarprofessionen*

Johan Wennström

Lärare utan frihet

*När vänstern och högern
kidnappade lärarprofessionen*

Johan Wennström

Lärare utan frihet

När vänstern och höger kidnappade lärarprofessionen

Johan Wennström

Form: Tomas Arfert

Omslagsfoto: Robin Williams som lärare från filmen Döda poeters sällskap.
Getty Images.

ISBN: 978-91-980600-6-5

Samhällsförlaget

Innehållsförteckning

Förord	7
Introduktion	9
Lärare – en ”kidnappad” profession?	10
NPM: definition och egenskaper	12
Forskningsläget	20
Styrning genom professioner	23
Metod	29
Vänstertankekollektivet:1968 års tidsstämning	32
Lära för att överleva	34
Läraren som förtryckare	38
Kina som förebild	43
En skola utan lärare	45
Motståndet mot professionerna	49
Högertankekollektivet:Politik utan romantik	55
Frihet att välja	58
C-faktorn	61
Diskussion	65
Litteraturförteckning	69
Personregister	77

Förord

Det här är en bok om hur statsförvaltningen och skolan har förändrats i linje med näringslivsprinciper, *New Public Management*, och de idémässiga rötterna till denna omdaning.

Boken är menad både för allmänheten och för akademiker. Den som vill hitta de för sakframställningen mest väsentliga delarna behöver inte koncentrera sig på avsnitten om forskningen kring *New Public Management* och min forskningsmetod. Men den som bättre vill förstå hur jag har lagt upp undersökningen i boken, bör göra det.

Jag vill tacka de som har bidragit till boken, som ges ut med stöd från *Institutet för Näringslivsforskning*, IFN. Den har även möjliggjorts av ett generöst stipendium från *Stiftelsen Millennium*.

Professor *Magnus Henrekson* och docent *Johan Tralau* som med sitt stora kunnande och sin vänlighet har handlett mig i arbetet, är jag skyldig ett särskilt varmt tack. Alla eventuella misstag i boken är naturligtvis mina egna.

Erik och Kerstin Wennström. Tack för ert stöd.

Tack *Inga-Britt Ahlenius* som var vänlig nog att möta mig för ett samtal om hur känslan för det unika och specifika i den statliga verksamheten i många fall har försvunnit.

Johan Wennström

STOCKHOLM I MAJ 2014.

Introduktion

När detta skrivs, under vårvintern 2014, är hela det offentliga Sverige, från politiker och journalister till lärarnas fackföreningar, överens om att den svenska grund- och gymnasieskolan har djupa och allvarliga problem. Det är en diskussion som har pågått åtminstone sedan 1990-talet, men som fick förnyad intensitet när den internationella undersökningen PISA 2012 (*Programme for International Student Assessment*) i december 2013 lämnade besked om att svenska elevers kunskaper ligger under genomsnittet för den utvecklade världen.¹

Sverige har, jämfört med föregående PISA-undersökning 2009, den mest negativa utvecklingen av alla länder i OECD i matematik, läsförståelse och naturvetenskap. Resultaten indikerar ”att skolan inte lyckas med målsättningen att ge alla elever en fullgod utbildning”, enligt PISA, som även pekar på allvarliga brister i ordning och disciplin. Sveriges skolor präglas av sen ankomst (mest i hela OECD), skolk och dålig arbetsro i klassrummet. En kompletterande PISA-undersökning presenterad i april 2014 visade även att svenska elever ligger under snittet när det gäller en mer allmän förmåga att lösa problem, som är starkt kopplad till egenskaper som kritiskt tänkande, kreativitet och uthållighet.² Med anledning av dessa nedslående resultat, har regeringen bitt OECD att tillsätta en kommission av internationella forskare som ska granska tillståndet i den svenska skolan och föreslå lösningar på dess problem.

I denna bok söker jag de idémässiga grundvalarna för ytterligare ett av den moderna skolans problem, nämligen att lärares identitet har brutits ned och deras autonomi kringskurits. Genom att läsa skoldebattinlägg från både det högra och det vänstra politiska lägret utforskar jag hypotesen att både höger och vänster i ekumenik med

1 Skolverket (2013a, s. 148).

2 Skolverket (2014).

varandra har bidragit till en ökad detaljreglering av lärare och till ett försämrat arbetsklimat för lärarprofessionen i skolan.

Lärare – en ”kidnappad” profession?

Sedan tidigare vet vi att många lärare, det vill säga de som är satta att förmedla kunskaper till eleverna, upplever vantrivsel i skolan. Lärarna tillhör de yrkesgrupper som är påtagligt missnöjda med sin arbetssituation: nästan en fjärdedel av lärarna svarade i en undersökning år 2006 att de är ganska eller mycket missnöjda.³ Situationen tycks inte ha blivit bättre sedan dess. Tvärtom känner fler än hälften av lärarna stress⁴ och sjukskrivningsfrekvensen bland lärare är hög. Sjukskrivning i psykiatriska diagnoser som utmattning och depression är 50 procent respektive 25 procent vanligare bland grundskole- och gymnasielärare än bland andra grupper på arbetsmarknaden.⁵

Lärarna arbetar i motvind, eftersom allmänhetens förtroende för skolan som institution är lågt. När SOM-institutet⁶ undersökte medborgarnas förtroende för offentliga myndigheter och institutioner visade det sig att bara 8 procent bedömde att den svenska grundskolan fungerar ”mycket bra”. Sammantaget anser endast 40 procent att grundskolan i dag fungerar ”mycket bra” eller ”ganska bra”.

Mot denna bakgrund är det inte förvånande att skolan är föremål för särskild granskning och debatt. Tvärtom tycks det mer än självklart, särskilt när problemen i skolan till och med påverkar viljan bland intresserade studenter att välja läraryrket, och därmed hotar återväxten av lärarkåren. Bland de politiska partierna går åsikterna isär. Vänsterpartiet och socialdemokratin lägger tonvikt vid liberala reformer av skolan, såsom friskolereformen, när de diskuterar problemens orsaker. Folkpartiet, den borgerliga koalitionsregeringens ledande skolparti

3 Stenlås (2009).

4 Skolverket (2013b).

5 Lärarförbundet (2014).

6 Holmberg och Sommerstein (2013).

med ansvar för Utbildningsdepartementet sedan 2006, kritiserar i stället Socialdemokraternas skolpolitik för att i decennier ha åsidosatt traditionella kunskaper. Även Moderaterna framhåller de åsidosatta kunskaperna som en anledning till den svenska skolans problem.

Lärare själva, och även andra debattörer med erfarenheter av att undervisa, framhåller ofta problem med läraridentiteten och vad de som lärare har rätt att göra. De hänvisar till de politiska reformer av den offentliga sektorn, med näringslivet som förebild, som inleddes i Sverige i slutet av 1980-talet, och som går under samlingsnamnet *New Public Management* (NPM). Även företrädare för hälso- och sjukvården och för polisen pekar ut NPM som ansvarigt för dagens brister i sina respektive verksamheter. ”Våra yrken har kidnappats av ekonomernas modeller”, skrev fackordförandena för lärarna, läkarna och poliserna sommaren 2013 i en gemensam artikel på *Dagens Nyheters* debattsida.⁷ De påstod att det professionella ansvaret i skola, vård och polis har ersatts av kontrollsystem, byråkrati, omfattande krav på dokumentation samt styrning genom statistik och ekonomiska incitament, allt i linje med NPM. Professionerna får därmed svårare att råda över sin egen arbetssituation. Detta är, enligt ekonomhistorikern och utredaren Niklas Stenlås,⁸ också en av de främsta anledningarna i dag till lärarnas missnöje med det egna arbetet: ”Endast sex av tio [menar] att de har möjlighet att utöva inflytande över skolans arbete. Endast fyra av tio anser att det är bra balans mellan elevarbete och annat arbete.”

Även om syftet med NPM är att öka effektiviteten i offentliga verksamheter som upplevts vara ineffektiva och överreglerade, tycks dessa reformer också ha en baksida för lärarna och för flera andra professioner i det offentliga tjänst. Om vi håller oss till lärare som exempel, har de blivit alltmer styrda ovanifrån och upplever att deras yrkesautonomi har minskat i och med NPM:s införande. Läraren

7 Jansson, Nitz och Wedin (2013).

8 Stenlås (2009, s. 65).

och författaren Arne Helldén,⁹ som på 1980-talet var drivande i den så kallade Kunskapsrörelsen i den svenska skoldebatten, beskriver utvecklingen på följande sätt:

Den traditionella läraridentiteten är på väg att fullständigt upplösas. Lärarna hålls nu instängda på skolorna under vanlig kontorstid (och hindras därmed från att förbereda lektioner, läsa, förkovra sig, kort sagt utöva sitt yrke).

NPM: definition och egenskaper

Vad är detta för slags reformer, som leder till sådana konsekvenser för lärares och andra offentliga professioners autonomi? Samlingstermen ”NPM” kommer från den engelskspråkiga litteratur där den först formulerades, och den har följt med till svenskan. Det nya med NPM var att den skulle fungera som ett korrektiv mot den ”gamla” offentliga förvaltningens brister och tillkortakommanden, i både praktiskt och moraliskt hänseende. NPM beskrevs tidigt och på ett sammanhållet sätt i en artikel av den brittiske statsvetaren Christopher Hood, i dag verksam vid universitetet i Oxford. Hood¹⁰ kallar utvecklingen av NPM ”one of the most striking international trends in public administration”, en trend som sträckte sig över en femtonårsperiod. Hood¹¹ betecknar NPM som en mer eller mindre distinkt ”doktrin” med sju komponenter, som i skiftande utsträckning har funnits med när NPM har införts i den offentliga sektorn i Storbritannien, Australien, Nya Zeeland och i flera andra västländer:

(1) detaljstyrning från ledningen

(2) standarder och mätning av utfall, dvs. målstyrning; uttalade indikatorer på framgång; kvantitativa mått för verksamhetens utveckling

9 Helldén (2002, s. 147).

10 Hood (1991, s. 3).

11 Hood (1991, s. 4–5).

- (3) kontroll genom ekonomiska incitament och resursallokering efter prestation**
- (4) decentralisering av offentliga verksamheter och rekonstruktion i mindre enheter för att uppnå ökad effektivitet**
- (5) införande av konkurrens och rivalitet i den offentliga sektorn**
- (6) skifte från traditionell tjänstemannaetik till näringslivsprinciper i styrningen av offentlig sektor, med ökad flexibilitet i anställningar, individuell lönesättning, reklam och marknadsföring**
- (7) nedskärningar av kostnader; sträng ekonomisk disciplin och motstånd mot fackliga anspråk**

Hoods begrepp ska förstås i sin vidaste betydelse; alla dess egenskaper måste inte finnas med i alla fall för att vi ska tala om ett visst fall såsom ett fall av NPM. NPM bör i stället förstås som ett fenomen som styrs av begreppslig familjelikhet, där vissa företeelser har vissa likheter, men alla behöver inte likna varandra på samma sätt. Det råder inte enighet inom litteraturen om hur NPM bör beskrivas, men Hoods försök att på detta sätt operationalisera NPM har använts av bland andra Bottery¹² och Hasselbladh och Bejerot,¹³ och snarlika operationella definitioner kan även hittas i andra studier av NPM.¹⁴ Enligt Barzelay¹⁵ är Hoods artikel den enskilt mest citerade artikeln om NPM. Det tycks därför rimligt att jag använder mig av Hoods definition¹⁶ i denna bok.

Trots detta är Hoods NPM-begrepp inte invändningsfritt ur precisionssynpunkt. Boston¹⁷ har gått igenom flera tongivande arbeten,

12 Bottery (1996).

13 Hasselbladh och Bejerot (2008).

14 T.ex. Kolthoff, Huberts och van den Heuvel (2007).

15 Barzelay (2002).

16 Hood (1991).

17 Boston (2010).

däribland Hoods,¹⁸ och pekat på ”the ’loose and multifaceted’ nature of NPM”. Hood har själv i ett senare arbete¹⁹ visat att han är medveten om detta, men han anser att variationen mellan NPM i olika länder är för stor för att begreppet ska kunna definieras och avgränsas bättre. Jag menar därför att det ändå går att försvara Hoods definition²⁰ av NPM, till exempel i linje med Hasselbladhs och Bejerots²¹ formulering att Hood ger oss en summering av ”typiska inslag i NPM som ett *förändringsprogram* för offentliga organisationer”.

Enligt Hood²² sammanföll uppkomsten av NPM i slutet av 1970-talet med flera starka politiska trender i västvärlden, framför allt med ansatser att minska statens storlek och att privatisera, eller delvis privatisera, offentliga verksamheter. Förespråkare för NPM menade att doktrinen var universell till sin karaktär och kunde användas i allt från hälso- och sjukvård till gamla undervisningsmonopol.

NPM slog an politiskt, både till vänster och till höger. Socialdemokratiska regeringar i Nya Zeeland och Australien var till exempel tidigt ute med att använda doktrinen. Även i Sverige infördes NPM-doktrinen av en socialdemokratisk regering, och också relativt tidigt internationellt sett. Vårpropositionen 1987²³ aviserade ett nytt system för redovisning och ”en väsentlig ambitionshöjning när det gäller att systematiskt utvärdera effektiviteten i resursutnyttjandet”. Enligt Inga-Britt Ahlenius, som då var budgetchef i Finansdepartementet, var det ”en Axel Oxenstierna-reform” av stora mått.²⁴ Det var ett paradigmskifte för den statliga verksamheten – fokus skulle flyttas från myndigheternas fixering vid statsanslag till vad de faktiskt åstadkom. Införandet av denna genomgripande reform i staten väckte ingen uppmärksamhet eller kritik varken inom socialdemokratin eller i den

18 Hood (1991).

19 Hood (1995).

20 Hood (1991).

21 Hasselbladhs och Bejerot (2008, s. 9).

22 Hood (1991).

23 Prop. 1986/87:150, s. 18.

24 Personligt meddelande, 2014-04-24.

allmänna debatten. Efter 1970-talets ekonomiska nedgång behövde staten och myndigheterna helt enkelt inrikta sig på ökad effektivitet och hushållning med resurser, och NPM blev metoden för detta på 1980-talet.

Inom staten skulle NPM skapa en bättre känsla än tidigare för att skattemedlen både tillhör medborgarna och är begränsade, och ett större intresse för resultatet av verksamheten. Fortfarande långt in på 1980-talet var verken nämligen ensidigt intresserade av intäkter och anslagsframställningar utan att de hade överblick över var pengarna tog vägen, säger Ahlenius. ”Vi ekonomer gjorde vår plikt”, konstaterar hon om införandet av NPM.²⁵ Och med facit i hand, menar hon att det här var en värdefull förberedelse för finanskrisen på 1990-talet.

Kritiker av NPM har dock i efterhand menat att dess införande i olika länder bland annat förstörde en hävdvunnen ämbetsmannakultur och ämbetsmannamoral, liksom andra väsentliga kompetenser hos offentliga anställda, genom att betona externa kontrollsystem och betrakta ekonomisk disciplin som det högsta värdet i offentliga verksamheter. Hood²⁶ gör själv iakttagelsen att doktrinens eventuella påverkan på traditionella ämbetsmannavärden, såsom plikt-känsla, torde bli ett intressant framtida ämne för vidare forskning på, och utvärdering av, NPM:s förtjänster och brister.

Enligt Inga-Britt Ahlenius fanns, åtminstone i Sverige, förutsättningarna för en utveckling mot marknadsprinciper framför ämbetsmannamoral redan innan NPM infördes.²⁷ Staten och det regeringsbärande partiet, det vill säga Socialdemokraterna, hade från 1960-talet och framåt nedvärderat ämbetsmannaetiken och inte brytt sig om att vårda ämbetsmännens yrkes stolthet, bland annat genom att sänka de akademiska kraven vid anställningar i statliga verk och i Regeringskansliet. Förlusten av denna ämbetsmannakultur bidrog, enligt

25 Personligt meddelande, 2014-04-24.

26 Hood (1991).

27 Personligt meddelande, 2014-04-24.

Ahlenius, till att det saknades ”strategiska bultar” och ”vaccination mot att näringslivsprinciper tog över” när NPM infördes på 1980-talet.²⁸ I efterhand säger hon sig kunna se konsekvenserna av detta i svenska myndigheters identitetskris, korruptionsaffärer m.m., och i hur den vällovligt syftande NPM-reformen i många fall har förändrats till vad hon anser vara irrelevanta resultatmått och fyrkantiga ekonomiska incitament. I ett privat företag är det enkelt att hitta relevanta mått, men i den statliga verksamheten är det mycket svårt att göra det om det saknas en stark känsla för det unika och specifika i statens uppdrag.

NPM infördes ändå i Sverige, utan någon offentlig debatt eller politiska förtecken²⁹ – kanske för att uppslutningen ”kring förbättringsprojekt för det allmännas bästa i allmänhet [har] varit mycket hög, invändningarna få och institutionellt marginaliserade” i vårt land³⁰ – och skolan var en del av offentlig sektor där doktrinen prövades tidigt.

En färsk översikt av vad NPM kan handla om i skolan finns i författaren och skoldebattören Per Kornhalls redogörelse för skolreformerna sedan 1990:³¹

- Skolan har decentraliserats. Den styrs sedan 1991 helt av landets kommuner, och kommunerna har givits ansvaret för lärarnas löner och anställningsvillkor, vilket bland annat har inneburit mindre autonomi i förhållande till arbetsgivaren och mer likriktade löner för lärare på olika nivåer. Staten styr inte längre skolan genom bestämda regler om undervisningens innehåll utan anger i stället mer eller mindre tydliga mål för skolan, vilket har kringskurit lärarnas professionella utrymme och ökat ledningens möjligheter till besparingar genom att det är arbetsgivaren som avgör hur målen ska uppfyllas. Krav på utrustning, bemanning och timplaner har

28 Personligt meddelande, 2014-04-24.

29 Stenlås (2009).

30 Hasselbladh (2008, s. 44).

31 Kornhall (2013).

i hög utsträckning försvunnit. Lärare behövde fram tills nyligen inte heller ha någon särskild ämneskompetens.

- Lärare har en utökad skyldighet att befinna sig på skolan även när de inte ägnar sig åt undervisningen av elever. Samtidigt upplever sig många lärare ha ont om tid för just undervisning och att förbereda lektioner, eftersom de har omfattande krav på sig att också dokumentera sin verksamhet och elevernas utveckling i bland annat individuella utvecklingsplaner (IUP) och åtgärdsprogram.

Den borgerliga regeringen har så sent som 2013–2014 bestämt att individuella utvecklingsplaner ska minska i lägre årskurser och tas bort helt från åk 6, samt att arbetet med åtgärdsplaner för elever i behov av stöd ska förenklas. Men som Utbildningsdepartementets utredning³² konstaterar, har det etablerats ett starkt tryck på olika slags dokumentation från myndigheter, arbetsgivare, elever och föräldrar. Vissa lärare känner dessutom själva ett behov av att dokumentera vad de gör på jobbet för att ”hålla ryggen fri” snarare än för att stödja arbetet och elevernas utveckling. I vilken utsträckning regeringens förslag för att minska den administrativa bördan kommer att förverkligas är därför svårt att veta. Man kan också fråga sig hur pass väl rustad den genomsnittliga läraren är för att plötsligt ställa om från en omfattande byråkratisk verksamhet till att ägna betydligt större tid åt sin egen förkovran och lektionsförberedande arbete i en ny skolverklighet.

- Lönesättningen i skolan, som tidigare reglerades centralt av staten, har individualiserats. Staten indikerar, genom den individuella lönen, att det finns kvalitetsskillnader mellan olika lärare med likvärdiga uppgifter, utan att förklara för elever och föräldrar varför en viss klass ska undervisas av en ekonomiskt sett ”sämre” lärare. Lönen utgår i praktiken inte sällan från hur lärarnas byråkratiska

32 Persson (2013, s. 64).

uppdrag utförs, eller, i de skolor som har experimenterat med att låta elevernas omdömen utgöra underlag till lärarnas löner, från svårighetsgraden på undervisningen.

Regeringen har inrättat lönepåslag för lärare med en forskar-examen och för särskilt yrkesskickliga lärare, så kallade förstelärare. Men att döma av reformens utredare är de egenskaper som utmärker och definierar en förstelärare mycket allmänt hållna: ”duktig och engagerad i sitt ämne, effektiv och väl förberedd”.³³ Reformen är därmed inte försäkrad mot godtyckliga bedömningar, och riskerar då att få en negativ effekt på arbetsmotivationen hos andra lärare – särskilt som en förstelärare som inte vill fullfölja sitt uppdrag får behålla den nya lönen. I en välgjord studie av individuell och öppen lönesättning, publicerad i en mycket ansedd tidskrift, påverkades motivation och tillfredsställelse negativt hos lärare i Kalifornien som fått mindre i lön.³⁴

- Friskolereformen som genomfördes av den borgerliga koalitionsregeringen 1992 har infört konkurrens i skolsektorn mellan privata undervisningsföretag och kommunala skolor, utan vare sig extern examination och betygssättning eller kraftfulla sanktioner mot privata aktörer som missköter sig. Trots att NPM borde åstadkomma mätbar likhet i relevanta dimensioner, skiljer sig betygssättningen betydligt mellan skolor i dag, och det finns bevis för omotiverad betygsinflation framför allt i privat drivna friskolor. Mellan åren 1997–2007 ökade andelen elever med absoluta toppbetyg från gymnasiet med 28 gånger,³⁵ och mellan 1998–2008 femfaldigades andelen elever som går ut grundskolan med toppbetyg.³⁶ Andelen barn som går i en friskola är 26 procent av gymnasieeleverna och 13 procent av eleverna i grundskolan. Två tredjedelar av friskolorna drivs i aktiebolagsform.³⁷

33 Lagerlöf (2012).

34 Card, Mas, Morretti och Saez (2012).

35 Henrekson och Vlachos (2009).

36 Vlachos (2009).

37 Jordahl och Öhrvall (2013).

Professorn i statsvetenskap Leif Lewin³⁸ ger, i sin nyligen gjorda utredning av kommunaliseringens effekter, ytterligare talande exempel på hur NPM har utvecklats i skolan: Bland annat på grund av de omfattande dokumentationskraven i skolan uppgav cirka 3 600 grundskollärare i en stor arbetstidsundersökning 2012 att de endast ägnade 34 procent av sin arbetstid under vårterminen samma år åt undervisning. ”Enligt lärarna handlade arbetet tidigare mest om undervisning medan arbetet numera mycket handlar om dokumentation, uppföljning, möten och upprättandet av planer samt om att ge föräldrarna skriftlig information.” I anslutning till kommunaliseringen ökade också chefsnärvaron i skolorna kraftigt. Antalet rektorer i landet ökade på bara tre år från 1 675 till 3 378. Samtidigt togs det tidigare kravet på att rektorer skulle ha lärarbehörighet bort, och många rektorer rekryterades nu från barnomsorgen och fritidsverksamheten eller från helt andra delar av arbetsmarknaden, exempelvis socionomer och civilingenjörer.

Kritiker av NPM i skolan tenderar att skjuta in sig på den förlust av autonomi och *deprofessionalisering* av lärare som doktrinen har inneburit.³⁹ Att vara professionell lärare innebär bland annat frihet att själv avgöra vad som är ett gott arbets sätt, och att utföra arbetet enligt professionens egna normer och traditioner. NPM minskar dock denna yrkesmässiga frihet genom reglering, kontrollsystem och normer, som konkurrerar med de inomprofessionella. Därmed blir den enskilde läraren mer utbyttbar, och förlorar statusmässigt när denne upphör att vara en självständig ämbetsman. Det är bland annat detta som Arne Helldén⁴⁰ är inne på när han säger att själva läraridentiteten är hotad. Men hur har dessa nya villkor för lärarprofessionen uppstått i Sverige?

38 Lewin (2014, s. 160).

39 Bottery (1996); Stenlås (2009).

40 Helldén (2002).

Forskningsläget

Under senare år har forskarintresset för NPM, internationellt såväl som i Sverige, vuxit explosionsartat, inte minst inom statsvetenskaplig och företagsekonomisk forskning. Några nedslag i litteraturen illustrerar den stora bredden i studiet av NPM och dess effekter. Det finns studier om huruvida NPM har påverkat värderingar och beteenden negativt i den offentliga sektorn.⁴¹ Det har gjorts studier på styrning med NPM-metoder inom högre utbildning.⁴² Bottery⁴³ har analyserat hur professioner som lärare, läkare och poliser har påverkats negativt av NPM i Storbritannien. Det finns studier som har försökt fånga NPM:s politiska karaktär, och som nästan undantagslöst menar att den är identisk med högeridéer.⁴⁴

För att placera NPM i ett politiskt läger, använder sådana internationella studier konsekvent begrepp som ”Neo-liberalism”, ”New right”, syftande på 1970- och 1980-talens liberala högerväg i Storbritannien och USA, eller ”Public choice”. Det senare syftar på en nyliberal nationalekonomisk ansats att studera drivkrafter hos offentliganställda. Även fallstudier av NPM-reformer i länder där sådana har genomförts av socialdemokratiska regeringar, exempelvis i Nya Zeeland, lutar sig mot dessa begrepp och menar att NPM sammanföll med den nyliberala rörelsen.⁴⁵ Om NPM inte kan förklaras av borgerliga maktinnehav, har sådana reformer enligt Christopher Hood⁴⁶ i stället kunnat förstås som att högeridéer antingen starkt har påverkat det politiska klimatet kring den offentliga sektorn, eller också koloniserat den offentliga förvaltningen inifrån genom att dess chefer har sympatiserat med en nyliberal politisk dagordning. Men är inte detta att gå över ån efter

41 T.ex. Balfour och Grubbs (2000); Kolthoff m.fl. (2007).

42 T.ex. Ferlie, Musselin och Andresani (2008).

43 Bottery (1996).

44 T.ex. Mascarenhas (1993); Ventris (2000); Dale (2001); Robertson och Dale (2002); Lewis (2004); Boston (2010); Lorenz (2012).

45 T.ex. Dale (2001); Robertson och Dale (2002).

46 Hood (1995).

vatten? Det kan förstås vara som till exempel Hood beskriver det, men det borde finnas en rimligare och enklare förklaring.

I linje med principen om Ockhams rakkniv vill jag i stället pröva hypotesen att det, åtminstone på skolans område, finns ideologiska inslag i NPM som också har kommit från vänster. Professorn i företagsekonomi Hans Hasselbladh⁴⁷ ger visst stöd för detta när han hävdar att analysen att NPM som varande ett ensidigt högerfenomen är otillräcklig. I alla fall i Sverige bör jordmånen för NPM enligt Hasselbladh även förstås utifrån landets speciella historia, med dess långa tradition av statlig ”rationell styrning av landets mänskliga, materiella och organisatoriska resurser”.⁴⁸ Även 1970-talets svenska debatt om den offentliga sektorn, som blandade ”nostalgi, radikala demokratiideal, kritik mot storskalighet och professionellt styrda verksamheter med övergripande civilisationskritik”,⁴⁹ var enligt Hasselbladh en del av jordmånen för NPM i Sverige.

Vid sidan av dessa redovisade forskningsperspektiv har det även uttryckts tvivel om huruvida NPM verkligen innebär ett nytt paradigm i styrningen av den offentliga sektorn.⁵⁰ Hood och Peters⁵¹ har beskrivit hur forskningen på NPM inom samhällsvetenskaperna har utvecklats i faser sedan 1980-talet. Lynn⁵² har försökt utröna om den ”gamla” amerikanska byråkratin inte började försvagas redan före 1970- och 1980-talen och då av andra reformistiska synsätt än NPM. Allmänhetens attityder till att privatisera statliga företag har analyserats, bland andra i en studie med utgångspunkt i en fransk väljarundersökning från 1995.⁵³

47 Hasselbladh (2008).

48 Hasselbladh (2008, s. 61).

49 Hasselbladh (2008, s. 50).

50 T.ex. Gruening (2001); Page (2005).

51 Hood och Peters (2004).

52 Lynn (2001).

53 Durant och Legge (2002).

Inom den svenska forskningen på NPM har till exempel Blomquist⁵⁴ undersökt tidiga versioner av NPM-reformer i två svenska kommuner. Brunsson,⁵⁵ och Brunsson och Sahlin-Andersson,⁵⁶ har betraktat NPM-reformerna genom en företagsekonomisk ansats att skapa många autonoma organisationer i stater och kommuner. Jacobsson och Sahlin-Andersson⁵⁷ har studerat det nya Skolverkets roll i en statsförvaltning som reformerats i linje med decentralisering, mål- och resultatstyrning samt utvärdering. Ivarsson Westerberg⁵⁸ har beskrivit den ökade dokumentationsbördan i den moderna svenska polisorganisationen. Ahlbäck Öberg och Wockelberg⁵⁹ har analyserat NPM i ett demokratiteoretiskt perspektiv. En påtryckningsgrupp av forskare vid Uppsala universitet, bestående av bland andra Li Bennich-Björkman, Thomas Karlsruhn, Hans Ruin och Bo Sundqvist, har under år 2013 inlett ett forskningsprojekt om NPM och den så kallade autonomi-reformen av statliga universitet och högskolor i Sverige.⁶⁰ Även om listan skulle kunna göras betydligt längre, visar redan dessa exempel på bredden av forskningen om NPM.

Men det finns få studier av den typ och med den ansats som min bok har, nämligen att kartlägga och försöka förstå skeendet bakom NPM i just den svenska skolan, genom att visa vilket slags politiska idéer som där beredde vägen för NPM. Boken kan dock sägas vara en fallstudie av ett fenomen som ingående diskuterats i internationell vetenskaplig litteratur. En förhoppning är att den kan ge uppslag till mer djupgående studier av varför NPM infördes på olika områden. Min hypotes är att genomslaget för NPM blev så kraftigt på grund av att politiska idéer från både vänster och höger *samverkade* till att bana väg för NPM i det svenska skolsystemet, och att vänsteridéerna

54 Blomquist (2000).

55 Brunsson (2010).

56 Brunsson och Sahlin-Andersson (2000).

57 Jacobsson och Sahlin-Andersson (1995).

58 Ivarsson Westerberg (2004).

59 Ahlbäck Öberg och Wockelberg (2012).

60 Bennich-Björkman m.fl. (2014).

som bidrog till att skapa en jordmån för NPM i skolan formulerades självständigt från högeridéerna. Om detta visar sig vara fallet, vore det mycket intressant ur ett inomvetenskapligt perspektiv, eftersom NPM-doktrinen i litteraturen nästan undantagslöst brukar förknippas med idéer från höger.⁶¹ Det skulle kunna ge impulser till nya studier och nya tolkningar av NPM:s genomslag även på andra centrala områden i den offentliga sektorn, både i Sverige och utomlands. Om det visar sig att historieskrivningen kring NPM:s ursprung behöver revideras, skulle detta även ha stor utomvetenskaplig policyrelevans i diskussionen om den svenska skolans problem liksom i den större problematik som rör professionernas roll i offentlig förvaltning – som läkare, jurister och andra.

Styrning genom professioner

Inledningsvis, vad kan man mer specifikt säga att NPM står i motsats till, för att ge en bättre uppfattning om doktrinen innehåll? Det handlar då framför allt om att NPM kommer i konflikt med en rad politiska och professionella värden som tidigare har omgivit ämbetsmän såsom lärare. Vidare handlar det om skillnader i synsätt på gränsdragningar mellan offentligt och privat samt mellan andra sfärer i samhället, och i vilken utsträckning dessa bör bejakas och upprätthållas.

Enligt lundaprofessorn i statsvetenskap Lennart Lundquist⁶² är offentliga verksamheter väsensskilda från verksamheter i affärslivet. Anledningen är att de förra opererar utifrån värden som är specifika för den offentliga sektorn. Tre *demokratiska* värden – politisk demokrati, rättssäkerhet och offentlig förvaltningsetik, samt tre *ekonomiska* värden – kostnadseffektivitet, produktivitet och funktionell rationalitet (framför allt expertis och yrkesskicklighet), utgör tillsammans huvuddragen i vad Lundquist kallar *vårt offentliga etos*. Detta offentliga

61 T.ex. Mascarenhas (1993); Ventriss (2000); Dale (2001); Robertson och Dale (2002); Lewis (2004); Boston (2010); Lorenz (2012).

62 Lundquist (1998).

etos ska befrämja både det som är rätt och har ett värde i sig, och det som kan anses ligga i det allmännas intresse. Ämbetsmän är bärare av detta offentliga etos; de är skyldiga att ta hänsyn till och vid behov även försvara samtliga dessa värden. Därför har man traditionellt lagt stor vikt vid att ämbetsmän ska ha god karaktär, vara plikttrogna, och tillåtas vara mer eller mindre autonoma i sin yrkesutövning. I utbyte förväntas de ta ett stort personligt ansvar för sina handlingar och beslut. Även lärare är ämbetsmän och förväntas därför spegla samma offentliga etos i sin verksamhet. Arne Helldén⁶³ hänvisar till den brittiske filosofen Bertrand Russells ”klassiska lärarideal” för att illustrera hur exempelvis kravet på yrkesskicklighet har sett ut i den offentliga skolan:

Läraren var den som slog vakt om kulturen och bildningen. Läraren måste, för att kunna utöva sitt yrke, vara fri, obunden av auktoriteter [...]. Läraren behövde också mycket ledig tid för att kunna förkovra sig. En lärare förutsattes läsa och tänka mycket, inte minst fundera över sina elever och sin undervisning, förbereda sina lektioner, hitta nya pedagogiska infallsvinklar.

Men om nu exempelvis lärare ges en sådan frihet, hur får man dem då i så fall att också verka i enlighet med detta offentliga etos? Den välrenommerade amerikanska statsvetaren James Q. Wilson⁶⁴ har uppmärksammat värdet av goda professionella kulturer i offentliga verksamheter. Dessa kulturer skapar en professionell känsla för värvet, ”a sense of mission”, och motiverar fackmännen att inte bara vilja göra jobbet, utan dessutom att göra det bra. Ett annat ord för detta är ett *professionsetos*, som ger professionens medlemmar en stark känsla av eget värde (*public service ethos* i engelskspråkig litteratur).⁶⁵ Fackmän behöver enligt Wilson inte ständigt bli tillsagda vad de ska göra i sitt arbete, inte heller övervakade eller reglerade. Deras professionsetos, tillsammans med omdöme och erfarenhet, är istället det som styr och

63 Helldén (2002, s. 146).

64 Wilson (1989/2000, s. 95).

65 T.ex. Macaulay och Lawton (2006).

hjälper dem att avgöra vad som är ett gott arbetssätt. Wilson⁶⁶ använder ett exempel med amerikanska poliser, som även tycks stämma in på svenska lärare:

Police officers have a great deal of discretion, but that does not mean that their tasks are vaguely defined. It only means that what they do is not clearly defined by organizational rules. Their work is shaped by informal understandings that are the product of daily, street-level contact with clients and years of on-the-job-experience.

Denna frihet att använda sitt omdöme är väsentlig för möjligheten att utföra ett professionellt arbete, och enligt Wilson⁶⁷ kan det vara rent fördärligt att försöka påverka fackmännens sätt att själva lägga upp sitt arbete, genom att införa mer eller mindre tvingande regler ovanifrån:

The outside observer may not notice these sources of task definition and thus suppose that [police] officers are free to do whatever they want; but that conclusion is wrong – and when it leads to ill-considered efforts to change behavior by writing rules, it is mischievous.

Niklas Stenlås⁶⁸ ger uttryck för samma uppfattning, när han konstaterar att ”professionalism mycket väl kan fungera som styrform för offentlig verksamhet”, och han utvecklar tankegången:

Till skillnad från organisationsstyrning eller marknadsstyrning finns ytterligare en styrningsmodell som tidigare varit självklar inom kvalificerade och krävande arbetsområden [...]. Detta är styrning genom professioner. Den bygger på ett visst förtroende för att de professionella är de som bäst förstår verksamheten och bäst kan fatta de vardagsbeslut som ingår i verksamheten. Styrning genom professioner innebär att skapa största möjliga utrymme – autonomi – för de professionella att utföra sitt arbete och att upprätthålla de normer som ett gott arbete kräver.

Styrning genom professioner förutsätter rätten att tillämpa sin yrkesskicklighet och att arbetsgivaren har tillit till fackmännens sätt att utföra sina uppgifter. NPM-doktrinen står i motsats till detta.

66 Wilson (1989/2000, s. 68).

67 Wilson (1989/2000, s. 68).

68 Stenlås (2009, s. 95).

Risken finns till och med att fackmännen ”proletariseras” genom att deras verksamheter blir rutinmässiga och standardiserade.⁶⁹ Genom kontroller och byråkrati styr NPM olika professioner och motverkar på så sätt i skolan den lärartyp som Helldén⁷⁰ kallar ”den i sann mening *liberale* läraren, självständig, fri mot andra, fri mot sig själv”, och som ges tillfälle att likt en god hantverkare tillämpa sitt yrke.

NPM tar alltså inte vara på värdet av funktionell rationalitet, det som enligt Lundquist är en central ekonomisk aspekt av det övergripande offentliga etos som offentliga verksamheter har att förhålla sig till. NPM utgår från en mycket snäv definition av ekonomivärdena i detta offentliga etos, där kompetens och utbildning inte utnyttjas rationellt och man bara betonar kostnadseffektivitet. Detta är, enligt Lundquist,⁷¹ problematiskt eftersom offentliga verksamheter tappar både sin särart och viktiga resurser när kärnvärden i deras etos negligeras, särskilt som det inte är säkert att ”försök att applicera marknadsmodeller ens ger ökad effektivitet” i offentliga verksamheter. I grunden har de nämligen andra förutsättningar och mål än rena affärsverksamheter.

Att olika samhällssfärer måste styras efter sin logik och sina normer har även diskuterats av sociologen Hans L. Zetterberg.⁷² I en samhällsvetenskapens motsvarighet till det periodiska systemet av kemiska grundämnen, beskriver Zetterberg sex olika sfärer som existerat bredvid varandra ända sedan Romarriket i Västvärldens samhällen: (1) vetenskap, (2) ekonomi, (3) politik, (4) konst, (5) religion och (6) moral. Varje sfär har sina egna institutioner, ideal, och till och med livsstilar, enligt Zetterberg. Ekonomisfären drivs till exempel av marknadsekonomins logik och har ekonomisk ackumulation som högsta värde. Den vetenskapliga sfären belönar kunskap i skolor och akademier, medan den politiska sfären värderar demokratisk ordning högst osv. Med sina olika mål och ideal kan sfärerna visserligen blomstra på

69 Bottery (1996).

70 Helldén (2002, s. 131).

71 Lundquist (1998, s. 146).

72 Zetterberg (2010).

egen hand, men alla behövs i en jämbördig relation för att frambringa det goda, hela samhället som Zetterberg kallar ”The many-splendored society”. Om någon sfär blir för dominerande, eller om det görs försök att fusionera olika samhällssfärer, riskerar det att föra med sig oönskade konsekvenser för hela samhället och skapa osäkerhet kring vilka värden en viss sfär belönar. Blir det marknadsekonomin dygder eller blir det kunskapsförmedling som blir den förhärskande principen, om till exempel ekonomisfären och vetenskapssfären införlivas med varandra?

Detta sätt att se på samhället som skiktat i olika sfärer finns inte i NPM, vars doktrin snarare tycks gå ut på att sudda ut gränserna mellan privata och offentliga sfärer. Eftersom NPM enbart lägger tonvikten på kostnadseffektivitet ges inget utrymme för professionella normer och värden, som autonomi och professionsetos.

Det bör dock sägas att autonomi för fackmän förutsätter att de känner ett stort ansvar för att utveckla sina verksamheter och arbeta disciplinerat med kvalitetsfrågor. Det finns många exempel på när det inte fungerar. Ett tydligt exempel från läkarprofessionen har beskrivits av Atul Gawande, som är kirurg vid Brigham and Women’s Hospital i Boston i USA.⁷³ När Gawande i slutet av 2000-talet gavs i uppdrag av Världshälsoorganisationen, WHO, att utveckla en checklista för att undvika enkla misstag vid operationer, och på så sätt rädda fler liv, möttes denna ansats av stort motstånd från många läkare. Även sedan det kunnat visas att checklistan kraftigt reducerade regelbundet gjorda slarvfel, uppfattades det som ett övertramp i en kirurgs professionella autonomi att behöva följa den. Enligt Gawande bör strävan efter autonomi aldrig anta formen av protektionism, utan alltid syfta till en vilja att förbättras och utmärka sig. Och det är alltså mer i denna betydelse som jag förstår begrepp som ”yrkesskicklighet” och ”professionell autonomi” i den här boken.

73 Gawande (2009/2010).

Men vilka politiska idéer beredde vägen för en styrdoktrin i den svenska skolan, som inte understryker behovet av yrkesskickliga lärare, utan snarare sätter gränser för dem? Det är den frågan som jag ska utforska i bokens kommande avsnitt. Nu följer först ett metodavsnitt, och därefter genomför jag en analys av skoldebattinlägg från både det högra och det vänstra politiska lägret. Till sist för jag en avslutande diskussion, där jag sammanfattar och kommenterar mina resultat.

Metod

Hypotesen i denna bok är att politiska idéer från både höger och vänster gemensamt har berett vägen för NPM i skolan i Sverige. Om det visar sig att det finns stöd för denna hypotes är det en potentiell delförklaring till varför NPM:s inflytande i det moderna svenska skolsystemet blivit så omfattande och starkt. Detta är en hypotes som tidigare inte prövats. För en förklarande ansats använder jag mig av biologen Ludwik Flecks⁷⁴ teori om *tankekollektiv* och med sådana tankekollektiv förknippade *tankestilar*, som nyligen tillämpats på liknande sätt i politisk-teoretisk forskning av historikern Philip Mirowski,⁷⁵ i en studie av den nyliberala idérörelsens framväxt. Flecks bidrag till vetenskapsteorin var mer eller mindre okänt fram tills 1980-talet. Men Fleck har sedan dess kommit att betraktas som en föregångare till Thomas Kuhn och dennes teori om paradigmskiften,⁷⁶ och referenser till Fleck görs i dag inom både vetenskapsteori och idéhistoria.

Fleck menar, att kunskaper och idéer inte främst uppstår hos enskilda människor, utan i gemenskaper av tänkare och personer som interagerar med varandra. Han kallar dessa gemenskaper för ”tankekollektiv” och ser dem ungefär som musikkonserter där enskilda instrument harmoniskt samarbetar med varandra. I dessa tankekollektiv uppstår stämningar och tänkesätt som inte kan utvecklas individuellt, utan enbart i en dialog mellan kollektivets medlemmar. Tankekollektiv kan formeras i många olika delar av samhället, inom till exempel vetenskap, religion och politik, och överskrida alla slags sociala gränser, även nationsgränser. De förutsätter enligt Fleck⁷⁷ inte ens personliga förbindelser, då ”det tryckta ordet, liksom filmen och radion möjliggör en tankemässig växelverkan inom tankegemenskapen”, vilket till exem-

74 Fleck (1935/1997).

75 Mirowski (2013).

76 Kuhn (1962).

77 Fleck (1935/1997, s. 107).

pel migrationen av tänkandet inom modeindustrin tydligt visar. Vad människor i ett visst tankekollektiv i stället har gemensamt inbördes är ett bestämt sätt att tänka, en viss ”tankestil”, med Flecks benämning. ”[Tankestilen] blir ett tvång för individerna och bestämmer ’vad som inte kan tänkas på ett annat sätt.’”⁷⁸ Tankekollektiv kan bestå under både en kortare och längre tid, och sätta avtryck på institutioner och på samhällslivet. Och om de sociala omständigheterna är gynnsamma, kan hela epoker leva under en bestämd tankestil (i likhet med Kuhns paradigm).

I linje med min hypotes kommer jag alltså att studera vänster- och högertankekollektiven med avseende på skolan och lärares professionella utrymme och professionsetos. Jag använder begreppen ”vänster” och ”höger” som de ofta används i offentlig debatt. Jag väljer källor, från både det vänstra och det högra politiska lägret, som har varit tongivande inom området utbildning och skola, med syfte att fånga tankestilen inom de båda tankekollektiven. Därefter genomför jag en funktionell idéanalys⁷⁹ av dessa källor, det vill säga att jag beskriver texternas budskap. Det är viktigt att citera direkt ur dessa källor för att inte gå miste om den exakta ordalydelsen, även om detta kanske gör framställningen något mer otymplig. Med källor avses böcker, artiklar och skrifter om pedagogik, skolan som institution och den offentliga sektorns roll i samhället, publicerade under en politiskt formativ period, tiden 1968–1991.

Jag har en förklarande ambition med detta. Genom att undersöka förenlighet mellan vissa typer av skoldebattinlägg å ena sidan och NPM:s huvudprinciper enligt Christopher Hood⁸⁰ å andra sidan, hoppas jag kunna visa att vänster- och högertankekollektiven gemensamt har berett vägen för NPM i skolan i Sverige. Ett exempel på en liknande analys är historikerna Lars Trägårdhs och Henrik Berggrens bok

78 Fleck (1935/1997, s. 100).

79 Beckman (2005).

80 Hood (1991).

Är svensken människa?,⁸¹ där de analyserar framväxten av ”statsindividualismen” i Sverige genom att beskriva kluster och nätverk av författare, politiker och sakkunniga som från olika utgångspunkter bidragit idémässigt till framför allt familjepolitiska reformer.

Vänstertankekollektivet: 1968 års tidsstämning

I detta avsnitt ska jag beskriva vad som var betecknande för tankestilen inom vänstertankekollektivet med avseende på skolan och lärare. Detta tankekollektiv utgörs av både svenska och utländska personer och tänkare, inom och utanför det svenska socialdemokratiska partiet, det parti som sedan 1932 och endast med korta uppehåll därefter varit det statsbärande partiet i Sverige. I sin bok om 1968-fenomenet i Sverige gör Kjell Östberg⁸² ett liknande försök att fånga en gemensam världsbild i dåtidens olika politiska vänsterrörelser. Han lyfter fram de sociala rörelserna som ”en kognitiv praktik” och betraktar dessa som ett dynamiskt samspel mellan olika grupper och organisationer, även mellan dessa grupper, rörelserna och staten sinsemellan. Enligt Östberg är det så nya ”intellektuella projekt” uppstår i moderna samhällen, och det är ett sådant intellektuellt projekt som jag nu ska beskriva med avseende på skolan och lärarnas professionella utrymme och professionsetos, med utgångspunkt i 1968 års tidsstämning.

Enligt Arne Helldén⁸³ är kulturklimatet efter 1968 ”den nya svenska skolpolitikens vagg”. Han beskriver en tid av stark ideologisering av kulturella och intellektuella verksamheter i samhället där traditionella kunskaper kullkastades. En sjuksköterska⁸⁴ fångar hur tidsandan var på universiteten i Sverige: ”Då var jag lärare och läste samtidigt på universitetet. Det var en spännande tid. I sociologi tenterade jag på Maos tal till de kinesiska lantarbetarna. All amerikansk litteratur var utrensad.”

82 Östberg (2002, s. 21).

83 Helldén (2002, s. 26).

84 Albons (1987, s. 11).

Helldén⁸⁵ menar att "ett sofistikerat förakt för 'fakta'" var ett karaktäristiskt drag för den revolutionära ansatsen att förändra olika sociala institutioner. Utmärkande för 68-rörelsen var även "ett kritiskt, marxistiskt influerat, politiskt tänkande", som hade kommit i svang redan tidigt under 1960-talet.⁸⁶ Där fanns ett uttalat egalitært strävande som riktade udden mot ojämlikhet mellan klasser och grupper, men rörelsen hade också ett mer "romantiskt drag" som verkade för befrielse av människans själ och individualitet från alla former av ovärdigt förtryck.⁸⁷ Detta ligger i linje med vad professorn i psykologi Lennart Sjöberg⁸⁸ skriver om liknande strömningar inom psykologin vid samma tid: "Många, speciellt ungdomar, ville bli 'riktiga människor' och leva 'riktiga liv'." Livet skulle bli "en enda lång extatisk fest".

Att skolan, som fostrar nya generationer, tidigt utsågs till ett mål för social och politisk förändring vänsterut, är mot denna bakgrund inte förvånande. "Skolan, liksom bildningen och kulturen, uppfattades nu blott som en 'borgerlig' bastion, som borde förstöras."⁸⁹ De amerikanska pedagogerna Neil Postman och Charles Weingartner⁹⁰ ger en pregnant bild av hur diskussionen om skolan fördes, i boken *Lära för att överleva: Angrepp på en förlegad undervisning – förslag till en revolution*:

Den institution vi kallar "skolan" är vad den är därför att vi har gjort den sådan. Om den är irrelevant som McLuhan säger, om den avskärmar barnen från verkligheten som Norbert Wiener säger, om den uppfostrar till det som redan är föråldrat som John Gardner säger, om den inte utvecklar intelligensen som Jerome Bruner säger, om den grundas på skräck som John Holt säger, om den undviker att gynna den inlärning som är av betydelse som Carl Rogers säger, om den medför alienation som Paul Goodman säger, om den straffar kreativitet och självständighet som Edgar Friedenberg säger, om

85 Helldén (2002, s. 29).

86 Östberg (2002, s. 62).

87 Östberg (2002, s. 122).

88 Sjöberg (2007, s. 15).

89 Helldén (2002, s. 26).

90 Postman och Weingartner (1969/1973, s. 15).

den kort sagt inte gör vad som behöver göras, kan den förändras – den *måste* förändras.

Lära för att överleva

Postmans och Weingartners bok *Lära för att överleva*⁹¹ är här av särskilt intresse. Den är betecknande för synen på pedagogik inom vänstertankekollektivet och visar, paradoxalt nog, att det fanns tydliga marknadsideal i hur man tänkte sig att skolan skulle styras. Enligt Arne Helldén⁹² var detta en ”succébok” och ”nära nog en bibel” för de ”progressiva” i Sverige som ville förändra skolan och lärarnas arbetsuppgifter. Att boken publicerades i Aldus pocketserie när den kom ut på svenska är betecknande; pocketböckerna var viktiga idéspredare inom den svenska vänsterrörelsen under åren efter 1968.⁹³ Bara under ”1970 utkom uppskattningsvis 400 nya fackböcker i de stora kommersiella förlagens pocketserier. Åtminstone 150 av dessa var en direkt avspiegling av vänstervågen”,⁹⁴ vilket illustrerar den roll för fortplantningen av nya radikala politiska förslag som pocketböckerna spelade.

Postman och Weingartner⁹⁵ menar att skolan, byggd för att utbilda eleverna i traditionella kunskaper och det västerländska kulturarvet, är dåligt rustad för den nya ”kärnkrafts- och rymdåldern” på 1960- och 1970-talen. De ser mänsklighetens moderna historia som en urtavla med 60 minuter, där författarnas samtid utgör de sista sekunderna. Utbildningssystemet har inte följt med i utvecklingen. I stället för att utbilda barn i nya insikter och personliga egenskaper som behövs i den nya tiden, betonar skolan nattståndna ”kunskaper”:

Om man är mer än tjugofem år gammal, är den matematik man lärde sig i skolan ”gammal”; den grammatik och språkriktighet man fick lära sig är föråldrad och har råkat i vanrykte; biologin är helt förlegad, och historien utsatt för allvarliga tvivel. Det bästa som kan

91 Postman och Weingartner (1969/1973).

92 Helldén (2002, s. 44).

93 Gedin (2000); Östberg (2002).

94 Östberg (2002, s. 84).

95 Postman och Weingartner (1969/1973, s. 28).

sågas om en, förutsatt att man *kommer ihåg* det mesta man har fått veta och läst sig till, är att man är en vandrande uppslagsbok över föräldrade kunskaper.

Lärarna är ointresserade av vad eleverna som lever under de 30 sista sekunderna är intresserade av och vad de behöver förstå: ”De måste förstå psykologi, psykedelika, antropologi och antropomorfism, födelsekontroll och biokemi, medan deras lärare undervisar i ’ämnen’ som för det mesta inte existerar.” Som en konsekvens, menar Postman och Weingartner, riskerar barn att drabbas av ”framtidsschock”, ett allvarligt psykologiskt tillstånd, när de lämnar skolan.

När samhället förändras så fort som det tycks göra på 1960-talet kan kärnan i skolans verksamhet inte vara att förmedla kunskaper, anser Postman och Weingartner.⁹⁶ Det väsentliga är att barn tränar sig själva i att formulera frågor:

Här är poängen: När man väl har lärt sig att ställa frågor – relevanta och ändamålsenliga och väsentliga frågor – har man lärt sig att lära, och ingen kan hindra en från att lära det man vill eller behöver veta.

Själv ordet ”undervisning” bör avskaffas i skolan och ersättas av nya elevstyrda tekniker för inläring samlade i ”frågemetoden”. Enligt Postman och Weingartner⁹⁷ har denna metod en hel del gemensamt med den moderna konstens happenings:

Om inlärningsprocessen måste visualiseras, kanske den framställs mest äkta på en duk av Jackson Pollock – en duk vars färger tilltar i intensitet i och med att den intellektuella kraften växer (ty inläring är exponentiellt kumulativ).

Lärarens uppgift i frågemetoden är att hålla sig så mycket i bakgrunden som möjligt. Postman och Weingartner⁹⁸ skriver:

Frågemetodläraren är intresserad av att eleverna utvecklar sina egna kriterier eller normer för bedömningen av kvaliteten, noggrannheten och relevansen hos sina idéer. Han underlättar en sådan utveckling genom att så mycket som möjligt reducera sin roll som domare över

96 Postman och Weingartner (1969/1973, s. 40).

97 Postman och Weingartner (1969/1973, s. 47).

98 Postman och Weingartner (1969/1973, s. 52–54).

vad som kan godkännas och inte godkännas. [...] Dessa beteenden och attityder utmynnar i en definition av en annan *roll* för läraren än den han traditionellt har haft.

I den nya skolan är det lärare snarare än barn som ska regleras och omgärdas av gränser, varav flera ligger i linje med NPM och marknadsstyrning i skolan. Inte minst är ett förslag, att basera lärarens månadslön på hur många elever han eller hon lyckas attrahera till sin klass, starkt marknadsorienterat. I 16-punktsform beskriver Postman och Weingartner⁹⁹ ”grunden till en ny undervisning”:

- (1) *Avskaffa alla läroböcker inom fem år.*
- (2) *Låt lärarna i ”engelska” ”undervisa” i matematik, matematiklärarna i engelska, samhällslärarna i naturvetenskap och de naturvetenskapliga lärarna i konst osv. (Han skulle bli tvungen att uppfatta ämnet på samma sätt som en elev, inte som en lärare.)*
- (3) *Flytta alla grundskolelärarna till gymnasiet och tvärtom.*
- (4) *Kräv av varje lärare som tror att han kan sitt ämne bra att han skall skriva en bok om det.*
- (5) *Upplös alla ”ämnen”, ”kurser” och framför allt ”kursfordringar”.*
- (6) *Begränsa varje lärares insats till 3 förklarande och 15 frågande meningar per lektion.*
- (7) *Hindra lärarna att ställa frågor som de redan vet svaren på.*
- (8) *Besluta om anstånd med alla prov och betyg.*
- (9) *Kräv att alla lärare undergår någon form av psykoterapi som en del av utbildningen för tjänsten.*
- (10) *Klassificera lärarna i enlighet med deras förmåga och offentliggör listorna.*
- (11) *Kräv av alla lärare att de skall genomgå ett prov förberett av eleverna på det som eleverna vet.*

(12) Gör varje klass till en tillvalsklass och håll inne lärarens månadslön om eleverna inte visar något intresse för hans klass under den följande månaden. (Med detta förslag återställer vi den amerikanska filosofin: inga klienter, inga pengar; massor av klienter, massor av pengar.)

(13) Kräv av varje lärare att han skall ta ett års ledighet vart fjärde år för att arbeta på ett annat "fält" än undervisning. (Rekommenderade sysselsättningar, bartender, droskchaufför, textil- eller konfektionsarbetare, kypare.)

(14) Kräv att varje lärare skall lämna något slags bevis för att han eller hon har haft ett kärleksförhållande med åtminstone en annan mänsklig varelse.

(15) Kräv att alla de inskriptioner som finns samlade på skolans toaletter skall reproduceras på stora papper och hängas i skolans gemensamma utrymmen. (Inskriptioner som berör lärarna och skolans administratörer bör mejslas in i sten vid skolans huvudingång.)

(16) Följande ord och uttryck bör allmänt förbjudas: undervisa, lärokurs, täcka ett område, IK, ta igen det man har försummat, prov, missgynnad, begåvad, snabb, höjning, kurs, klass, poäng, människans natur, dum, skolmaterial och av administrationen påkallat.

Postman och Weingartner¹⁰⁰ har konkreta uppmaningar till lärarna om hur de bör förändra sitt professionella arbetssätt. Lärare bör arbeta terapeutiskt och utgå mer från vad eleverna känner och bryr sig om:

Tänk er till exempel att ni inte alls är deras lärare utan en psykiater (eller någon annan person) som inte främst är där för att undervisa utan för att försöka förstå.

Lärare bör också arbeta psykologiskt med sig själva och dokumentera hur de tänker, enligt Postman och Weingartner:¹⁰¹ "Betygssätt varje gång ni skriver ut ett betyg för en elev också er egen uppfattning om denne elev." De rekommenderar även lärarna att noggrant dokumentera vad som händer i klassrummet:¹⁰²

100 Postman och Weingartner (1969/1973, s. 208).

101 Postman och Weingartner (1969/1973, s. 211).

102 Postman och Weingartner (1969/1973, s. 212).

Bokför era omdömen om eleverna. Varje gång ni *säger* sådana ord som rätt, fel, bra, dåligt, korrekt, felaktigt, intelligent, dumt, trevligt, retsamt, artigt, uppkäftigt, prydligt, slarvigt osv., så skriv upp det. Gör det själv eller låt en elev göra det.

På samma sätt som lärare i dag förväntas att dokumentera sitt arbete in i detalj (även om en del av dessa uppgifter sedan år 2013 håller på att minska), föreslår författarna att lärarna ges omfattande byråkratiska pålagor där de ska ägna sig åt självbevakning. Lärare bör enligt Postman och Weingartner även pröva andra, helt nya arbeten, undervisa i ämnen de saknar utbildning för, och arbeta under ekonomiska incitament.

Vad Postman och Weingartner¹⁰³ eftersträvar med sådana metoder är ”uppriktig självgranskning”; lärare ska helt enkelt börja ifrågasätta sig själva och vad de gör. Effekten av detta har Postman och Weingartner kunnat iakta på nära håll i sina egna pedagogiska seminarier:

En sådan självgranskning kan bli högst oroande som ni väl kan föreställa er. Engelsklärare har upptäckt att de avskyr Shakespeare, historielärare att allt de vet om rosornas krig är obrukbart, lärare i naturvetenskap att de egentligen ville bli knarkare. När processen först har satts i gång, leder den åt många oväntade håll men oftast till frågan: ”Varför blev jag över huvud taget lärare?”

Läraren som förtryckare

Trots sin kritik är Postman och Weingartner¹⁰⁴ hoppfulla om den framtida lärarkåren. Det är framför allt den nuvarande pedagogiken som de vill förändra, och genom att skapa nya lärarutbildningar kan lärarna gå i spetsen för reformerna. Andra tongivande böcker om skolan som kom ut åren efter 1968 hade dock en mer pessimistisk syn på lärarna. Här betraktades lärarna mest som en förlängning av det borgerliga samhällets förtryck, och kritiken riktas mer tydligt mot lärarprofessionen i sig. Detta säger oss något om hur man inom vänstertankekollektivet såg på lärarnas drivkrafter.

Två böcker som på sin tid fick mycket uppmärksamhet var den

103 Postman och Weingartner (1969/1973, s. 220).

104 Postman och Weingartner (1969/1973).

socialistiske pedagogen Paulo Freires¹⁰⁵ bok *Pedagogik för förtryckta*, och den österrikiske anarkisten Ivan Illichs¹⁰⁶ bok *Samhälle utan skola: Lögnen om skolans nödvändighet*. Att både Freires och Illichs åsikter i Sverige ansågs vara relevanta för den svenska skolan bekräftas bland annat av ett förord till Freire,¹⁰⁷ skrivet av bokens översättare, Sten Rodhe. Rodhe var vid tiden lektor, författare av läroböcker och expert vid Skolöverstyrelsen (SÖ). Han var därmed en del av det ”pedagogiskt-politiska komplex”,¹⁰⁸ bestående av personer som genom att gå in och ut på olika akademiska och offentliga poster, har satt prägeln på den moderna svenska skolan. Dessutom var Sten Rodhe gift med Birgit Rodhe, skolminister i Ola Ullstens Folkpartiregering 1978–79, tillika den som avskaffade ”det västerländska kulturarvet” i läroplanen.¹⁰⁹ I detta förord i Freire¹¹⁰ skriver Sten Rodhe, att Freire och Illich båda två är tankeväckande och intressanta personer, och att ”svensk skoldebatt har anledning att studera dem bägge, stimuleras av dem bägge”¹¹¹ samt att ”tillämpligheten av [Freires] tankar bör prövas överallt, också i Sverige”.¹¹² Med tanke på det inflytande som Sten Rodhe hade, och att han talade så starkt för dessa båda personer, gör det mycket troligt att deras verk också har haft en mycket konkret påverkan på offentlig politik. Att så var fallet, bekräftas också av författaren och skoldebattören docent Göran Hägg.¹¹³

Paulo Freire var latinamerikansk marxist. Han hade framför allt arbetat med att utbilda analfabeter i Brasilien och Chile, och betraktade sin egen pedagogik som ett sätt att mentalt befria fattiga människor. I

105 Freire (1970/1972).

106 Illich (1971/1972).

107 Freire (1970/1972).

108 Enkvist (2013, s. 53).

109 Helldén (2002, s. 35).

110 Freire (1970/1972).

111 Freire (1970/1972, s. 22).

112 Freire (1970/1972, s. 25).

113 Hägg (2005).

*Pedagogik för förtryckta*¹¹⁴ kritiserar han en ”utfodrande” undervisning av kulturellt främmande ”kunskaper” som ärvts från västerländska kolonialmakter. Freire likställer denna med en ”banksyn” på kunskap, där innehållet stoppas in i elever ungefär som pengar förs in på ett tomt bankkonto. Denna föråldrade form av undervisning är enligt Freire ett instrument som läraren är satt att bruka för att tämja människor. Lärare betraktar inte sina elever som självständiga subjekt utan som ”behållare” som han eller hon ska fylla med innehåll, menar Freire. Banksynen på undervisningen gynnar även ett skrämmande psykologiskt drag hos lärare, skriver Freire,¹¹⁵ med inspiration från den tyske psykoanalytikern Erich Fromms idéer om ”nekrofila” karaktärer:

Banksynen på undervisningen, som tjänar förtryckets intressen, är också dödsälskande. Baserad på en mekanistisk, statisk, naturalistisk, rumspräglad syn på medvetenheten, förvandlar den elever till mottagande objekt. Den strävar efter att kontrollera tänkande och handling, leder människor till att anpassa sig till världen och sätter deras kreativa möjligheter ur spel.

Traditionell undervisning är enligt Freire¹¹⁶ ”ett utövande av dominans”. Den måste ersättas med vad Freire¹¹⁷ kallar en ”problemformulerande” undervisning, byggd på kreativitet, reflexion och en nedbruten hierarki mellan lärare och elev:

Genom dialog upphör elevernas lärare och lärarens elever att existera, och ett nytt begrepp dyker upp: elevlärare och lärar-elev. Läraren är inte längre endast den-som-undervisar, utan är en som själv undervisas i dialogen med eleverna, som å sin sida undervisar medan de undervisas. De blir tillsammans ansvariga för en process, i vilken alla växer.

Eleverna emanciperas på så sätt från den gamla, lärarbetonade undervisningens tvång och ofrihet, medan lärarna får träna sig i att omvärdera sina tidigare ståndpunkter:¹¹⁸

114 Freire (1970/1972).

115 Freire (1970/1972, s. 77).

116 Freire (1970/1972, s. 78).

117 Freire (1970/1972, s. 80).

118 Freire (1970/1972, s. 81).

Eleverna – inte längre fogliga åhörare – är nu kritiska med-undersökare i dialog med läraren. Läraren presenterar material för eleverna för deras eget övervägande och omvärderar sina egna tidigare överväganden, under det att eleverna lägger fram sina.

Ivan Illich ger uttryck för ännu mer radikala uppfattningar i *Samhälle utan skola*.¹¹⁹ Han vill utan vidare upplösa skolan och ersätta den med nätverk av personer som möts spontant och byter information utifrån vilka intressen de råkar ha. Skolan som vi känner den är onödig, menar Illich. Det mesta som människor kan och behöver veta har de ändå lärt sig utanför skolan. Det enda skolan gör är att upprätthålla en sorts åldersdiskriminering mot barn och indoktrinerar människor i ekonomisk tillväxt, konsumtion och vinst. ”Skolan skapar arbetstillfällen för lärare, vad eleverna än lär sig från dem”, skriver Illich.¹²⁰ Läraren är enbart en övervakare, vars inverkan på barn är skadlig och står i motsats till ett fritt samhälle, anser Illich.¹²¹

I och med att domarens, ideologens och läkarens funktioner samman-smälter i lärarens person, förvänds den fundamentala samhällsstilen genom själva den process som skulle vara en förberedelse för livet. En lärare som kombinerar dessa tre auktoriteter bidrar till att föra barnet på villovägar [...]

Oinskränkt av politiska eller sociala gränser kan läraren, enligt Illich,¹²² utöva sitt förtryck:

För lärarens auktoritära öga faller flera värdeskalor samman till en. Gränsen mellan moraliska, rättsliga och personliga värden suddas ut och upphävs till sist. Man låter den skyldige uppleva varje överträdelse som en mångfaldig försyndelse. Syndaren förväntas känna att han har brutit mot en regel, att han har betett sig omoraliskt och att han har förrätt sig själv. En elev som på ett skickligt sätt skaffar sig hjälp i en examen får veta att han är en förbrytare, moraliskt korrumpierad och personligen värdelös.

119 Illich (1971/1972).

120 Illich (1971/1972, s. 42).

121 Illich (1971/1972, s. 43).

122 Illich (1971/1972, s. 44).

En liknande syn på läraren i skolan hade vid 1970-talets början även kommit till uttryck i den inhemska politiska debatten i Sverige. Ett exempel är antologin *Skola i klassamhälle* från 1969, som gavs ut som en efterbörd till Göran Palms *Indoktrineringen i Sverige* året innan. Antologin sammanställdes av unga personer i elevrörelsen kring Sveriges Elevers Centralorganisation (SECO), och Gunnar Wetterberg, senare känd i Sverige som debattör och offentlig utredare, var en av redaktörerna. Flera av antologins skribenter gör gällande, att skolsystemet och lärarna anpassar barn till den rådande samhällsstrukturen och klassamhället i Sverige, till förfång för framför allt arbetarbarn som känner sig på främmande mark i skolan. Författaren Sven Wernström¹²³ skriver om lärarnas drivkrafter:

Lärarna kommer ur det privilegierade fåtal som nämns härövan [sic] – och därmed vanligen ur socialgrupp två – och det har naturligtvis betydelse för hur de ser på sitt jobb. De präglar skolan med borgerliga värderingar, förnöjsamhetsattityder och medelklasspråk, vilket allt bakas samman till något som kallas ”hyfs och stil” och som givetvis gynnar elever från deras egen socialgrupp.

Enligt Wernström¹²⁴ ”förföljs eleven av en mer eller mindre smygande borgerlig indoktrinering” genom lärarna, som tjänar sina egna politiska intressen i undervisningen:

Varken lärare eller läroboksförfattare vill i regel gå med på att de gör politik i sitt jobb. Men värderingar har de, och värderingar är alltid relaterade till politiska, sociala och ekonomiska intressen.

Enligt Gunnar Wetterberg¹²⁵ kunde elevrörelsen inte föreställa sig att deras vid den tiden riktade kritik ytterst skulle ifrågasätta kvaliteten på lärarundervisningen, som generellt var mycket hög; det var enbart förhållandet att lärare förmedlade ”snedvridna kunskaper” som de ville komma åt.

123 Wernström (1969, s. 83).

124 Wernström (1969, s. 87).

125 Personligt meddelande, 2014-02-02.

Läraren och FNL-aktivisten Klas Sondén¹²⁶ skriver i antologin att lärarprofessionen styrs av vissa gemensamma normer, som riskerar att påverka elevernas politiska åsikter och ställningstaganden:

Karaktäristiskt är bl.a. att gruppmedlemmarna har ett gemensamt mål och att de utbildar en serie vanor, roller och normer som styr och begränsar deras aktivitet. Lärarnas påverkan på varandra är sålunda en faktor av intresse för en diskussion om deras politiska funktion i skolan.

Sondén¹²⁷ rekommenderar därför eleverna att bevaka sina lärare på denna punkt:

Det finns som sagt få undersökningar på denna aspekt på läraren, och jag tror att eleverna själva måste hjälpa till att samla fakta genom att t.ex. föra noggranna lektionsprotokoll.

Kina som förebild

Det kommunistiska Kina och dess samhällssystem – 1969 var Kina redan tre år in i Maos kulturrevolution – förekommer i flera av antologins kapitel som ett positivt alternativ till det svenska klassamhället. Även om diskussionen om skolan inom elevrörelsen i allt väsentligt vid den tiden höll sig till Sverige och svenska förhållanden, förekom Kina, enligt Gunnar Wetterberg,¹²⁸ som ”något spännande i utkanten”. I ett eget kapitel i *Skola i klassamhälle* skildrar pedagogen Jan-Ingvar Löfstedt utbildningen i Kina. Målsättningen med utbildningen i Kina var enligt Löfstedt¹²⁹ att ”konsolidera och vidareutveckla ett system där ingen kan utnyttja andra människor för egen vinning, där ingen kan få makt över andra till följd av sitt ägande och där alla är inställda på att bekämpa sociala orättvisor och motsättningar mellan människor samt ge var och en största möjliga medbestämmande”.

126 Sondén (1969, s. 171).

127 Sondén (1969, s. 172).

128 Personligt meddelande, 2014-02-02.

129 Löfstedt (1969, s. 46).

Trots de stora framgångar Löfstedt tyckte sig se i Kina, rapporterar han¹³⁰ att kineserna stötte på vissa svårigheter med att genomföra sitt program för skolan:

Så var man till exempel i hög grad hänvisade till en lärarkår som präglats av det gamla samhällets livsinställning. Trots omfattande försök till ideologisk påverkan förblev de flesta gamla lärare i grunden oförändrade. De ansåg att utbildningen var till för individen och skulle ge denne kunskaper med vars hjälp han skulle kunna göra karriär och leva ett bekvämt liv. [...] Teorin och den bokliga lärdomen framhävdes och betygshets och meritokratiska bedömningsgrunder slog igenom med resultatet att studenter från borgerliga och intellektuella hem gynnades och procenten arbetarklasstudenter började minska igen.

Enligt Löfstedt¹³¹ diskuterade man i Kina därefter livligt och produktivt vilka grupper som utbildning i allmänhet ska gynna och hur förhållandet mellan lärare och elever bör se ut, ofta med ledning av synpunkter från arbetare och från folkarmén: ”Med arbetarnas ankomst [i skolan] förändrades också de gamla stela relationerna mellan eleverna och lärarna och de kunde hålla kritik-självkritik-möten i en uppriktig anda.”

Löfstedt¹³² rapporterar även om nya initiativ till reformer i det kinesiska skolväsendet, där den hittills statligt centraliserade skolan ska decentraliseras till bönderna och folkkommunerna. Han skriver, att det ”skall bli oerhört intressant att se hur den kinesiska socialistiska utbildningen kommer att se ut om några år, när den nya formen börjar stabilisera sig”. Det Löfstedt skriver visar att Kina förekom som en naturlig referenspunkt i diskussionen om skolan, och även om man, som Gunnar Wetterberg säger, inte föreställde sig att svenska skolor skulle bli direkt som kinesiska, bidrar dessa formuleringar ytterligare till förståelsen av den kritik mot lärares arbetsätt som man hade inom vänstertankekollektivet.

130 Löfstedt (1969, s. 48–49).

131 Löfstedt (1969, s. 52).

132 Löfstedt (1969, s. 54).

Tongivande personer i Sverige delade dessa åsikter om Kina. ”Flera författare med vänstersympatier publicerade rese- och reportageböcker: Sven och Cecilia Lindqvist, Tore Zetterholm, Sture Källberg och, kanske viktigast, Jan Myrdals *Rapport från en kinesisk by*”.¹³³ Även sociologen Rita Liljeström skrev positivt om barnuppfostran och utbildning under den kinesiska kulturrevolutionen, bland annat i antologin *Young Children in China*,¹³⁴ på ett sätt som tycks stärka Gunnar Wetterbergs intryck att Kina framstod som något spännande:

I recall in 1974 how we, a group of cultural workers and social scientists, sat at long tables in reception rooms and warmed our November-chilled hands by clutching our steaming tea mugs while listening to the revolution committees in factories, people’s councils and street committees. [...] We absorbed the thoughts of the cultural revolution in the vintage which best corresponded to the local situation. [...] Pupils were encouraged to ask questions and criticize their teachers. [...] The key moral-political thoughts in Mao’s message moved me deeply.

Mot den här bakgrunden är det kanske inte förvånande att det kinesiska skolväsendet skulle kunna tänkas stå förebild för den svenska skolan.

En skola utan lärare

Kulturklimatet i Sverige efter 1968 var en god jordmån för tänkare som Paulo Freire och Ivan Illich, vars pedagogiska debattböcker påverkade både på lärarhögskolan och i skolverkligheten;¹³⁵ de hade till och med genomslag i populärkulturen, såsom i Carin Mannheimers drama-tv-serie om skolan *Lära för livet* (1977). Redan i samband med reformerna av den svenska grundskolan 1968–69, med sloandet av val mellan olika linjer, och senare under 1970-talet, hade Socialdemokraterna snarlika idéer om hur utbildningen borde förändras. Den nya läroplanen för grundskolan *Lgr 69* satte, som det hette, ”eleven i

133 Östberg (2002, s. 116).

134 Liljeström (1982, s. 10).

135 Hägg (2005).

centrum” och betonade att traditionella kunskaper var av underordnad betydelse i skolans verksamhet.¹³⁶ Skolans kärnuppdrag blev i stället att främja utvecklingen av en fri och harmonisk individ ”samt därvid meddela eleverna kunskaper och färdigheter”. Det väsentliga i *Lgr 69* var inte att eleverna presterade goda akademiska resultat, utan att skolan vårdade deras känsloliv och att den väckte ett livslångt *studieintresse*, som förberedde dem för framtiden.

Detta låg i linje med de mål för skolan som utbildningsminister Olof Palme formulerade 1968: Skolan skulle (1) göra det lättare för elever att behärska den tekniska utvecklingen, (2) ge möjligheter till självförverkligande, (3) stimulera till kritiska analyser av samhällsutvecklingen och (4) bidra till ökad jämlikhet. Inget av dessa mål uttryckte på något sätt att skolan var till för att ge elever kunskaper. Kunskapsladdade begrepp som ”bildning” och ”undervisning” avlägsnades tvärtom från den nya läroplanen när den bereddes i Utbildningsdepartementet.¹³⁷ I Alva Myrdals jämlikhetsrapport till Socialdemokraternas partikongress 1969¹³⁸ står även:

Den individuella prestationen i skolan måste få minskad betydelse, medan större vikt läggs vid att utveckla barnens förmåga att arbeta tillsammans med andra. Uppömandet av förmågan att samarbeta är en viktig grund för utvecklingen av jämlikhet i samhället.

Lgr 69 var en läroplan för en skola utan lärare. Läraren skulle träda tillbaka från sin traditionella lärarroll och främst arbeta med elevernas fysiska och mentala hälsa. Barnen gavs stor frihet att själva planera och genomföra sina studier i skolan. De skulle på egen hand hitta de arbetssätt som främjade utvecklingen av deras personligheter, och som ett led i denna ansats kom det helt nya inslaget ”fritt valt arbete”, som var Olof Palmes egen innovation.¹³⁹ Det föll också på eleverna själva att bedöma sina förutsättningar för olika studiebanor och yrken. I den

136 Skolöverstyrelsen (1969).

137 Hadenius (1990).

138 Myrdal (1969, s. 63).

139 Hadenius (1990).

mån som läraren ändå förväntades att spela en roll i skolan, innehöll *Lgr 69* tydliga anvisningar om lärarens arbetssätt, vilket minskade dennes frihet att själv avgöra hur han skulle lägga upp sitt arbete. En frihet som många lärare ansåg tillhörde de mest positiva sidorna av yrket.¹⁴⁰ ”Grupparbete” lyftes fram som en bra metod för att främja ”gemenskapskänsla” och sociala kontakter mellan eleverna. Lektioner skulle även vara upplagda så att de gynnade elevers samarbete, självverksamhet, aktiva deltagande och individualisering inom klassens ram. ”Den som förfäktade kunskapers värde stämplades omedelbart som fiende till demokrati och jämlikhet”, skriver Göran Hägg¹⁴¹ om stämningen parallellt på lärarhögskolan åren 1969–70.

Ytterligare direktiv riktades till lärare i rapporten från LO:s och Socialdemokraternas jämlikhetsgrupp,¹⁴² där de politiska motiven bakom den nya läroplanen gjordes ännu tydligare. ”Lärrollen undergår en väsentlig förändring [...]. Lärarens främsta uppgift blir inte att uppträda som fackman på sitt område, utan att vara inspiratör och handledare för eleverna och gradvis söka bredda deras intresseområden.” Läraren förutsattes även tillämpa ”jämlikhetsideologi”, ge elever medbestämmande och använda ”demokratiska undervisningsmetoder”. Här gavs läraren även en ny byråkratisk arbetsbörda som står direkt i harmoni med NPM, att så långt som möjligt göra individuella uppföljningar av hur eleverna fortskrider i sina studier i stället för att ge dem betyg.

Med *Lgr 69* togs tydliga steg mot att göra expertis och yrkesskicklighet mindre viktigt i skolan, vilket också ligger i linje med NPM. Om läraren enbart ska fungera som en handledare för eleverna blir de professionella lärarna (”fackmännen”, med Myrdal-rapportens uttryck) överflödiga, till ekonomiskt gagn för myndigheter och politiker som behövde ta hänsyn till ett ökande tryck på besparingar.¹⁴³

140 Sveriges lärarförbund (1971).

141 Hägg (2005, s. 293).

142 Myrdal (1969, s. 69).

143 Hägg (2005); Lindensjö (1989).

Lärarna själva ansåg att de inte kunde möta förväntningarna som ställdes på dem i *Lgr 69*:¹⁴⁴ ”De intentioner läroplanen har finns inga mänskliga varelser som kan leva upp till”, sade en tillfrågad lärare. 75 procent av högstadielärarna i Sveriges lärarförbunds undersökning ansåg att de inte skulle kunna möta målsättningen rörande elevernas sociala utveckling, och 50 procent av lärarna på högstadiet gjorde en negativ bedömning av möjligheten att uppnå kunskapsmålen. Grupparbete och individualisering inom klassens ram ansågs i stor utsträckning varken genomförbart eller fruktbart på grund av heterogeniteten bland eleverna och hur skolornas lokaler var utformade. Redan 1970 började självförtroendet att vackla hos många lärare som hade sökt sig till yrket för att undervisa ungdomar i ett ämnesområde de var intresserade av. 29 procent av mellanstadiets lärare och 49 procent av högstadiets lärare önskade nu att byta arbete.

Liknande ansatser som i *Lgr 69* att minska lärarens formella betydelse i undervisningen gjordes sedan även i en parlamentarisk utredning och därpå grundad proposition om ”skolans inre arbete”.¹⁴⁵ Skolminister Lena Hjelm-Wallén slog fast att ”dialogpedagogik” bör vara styrande i skolan:¹⁴⁶

Denna syn på inlärning utgår från att det bör försiggå en ständig dialog mellan barn och vuxna. Målet för denna pedagogik är att eleven successivt skall arbeta sig fram till kunskaper, färdigheter, värderingar och normer. [...] Jag anser att detta förhållande mellan lärare och elev bör präglade undervisningen oavsett stadium och ålder.

Hjelm-Wallén¹⁴⁷ tog senare denna ambition ännu längre i en debattartikel om ”framtidens skola”, där hon skrev att, ”allt arbete i skolan måste bygga på elevansvar och elevaktivitet” och hoppades att detta skulle vara genomfört vid sekelskiftet 2000.

144 Sveriges lärarförbund (1971, s. 127).

145 Prop. 1975/76:39.

146 Prop. 1975/76:39, s. 226–227.

147 Hjelm-Wallén (1979).

Motståndet mot professionerna

Styrning genom professioner förutsätter ett starkt professionsetos som i sin tur får lärare att vilja utföra sitt arbete väl. Men i såväl tongivande debattböcker som i Socialdemokraternas läroplaner och politiska program efter 1968, föreslogs åtgärder som *underminerade* lärarnas professionsetos. Lärare beskrevs som auktoritära personer, som numera inte främst skulle ägna sig åt vad lärare hittills betraktat som sin viktigaste uppgift, nämligen att undervisa och förklara. Nu stod andra, mer behövliga uppgifter på agendan. Inom socialdemokratin och inom den fackliga rörelsen ifrågasattes dessutom värdet av ett professionsetos – personligt ansvar, yrkesstolthet och moraliska drivkrafter i arbetet – över huvud taget. Några fackliga citat belyser dessa uppfattningar under 1980-talet:¹⁴⁸

– För många är jobbet fortfarande mycket av ett kall. Den inställningen skall vi ta död på, säger en representant för SHSTF – sjuksköterskefacket – i ett reportage i Östgöta Correspondenten. För denne facklige representant skall sjuksköterskeyrket vara något man väljer för pengarna. Sköterskor ska naturligtvis utföra de plikter som arbetsmarknadens parter avtalat, men lidelse, kall eller personligt ansvar utöver dessa tillhör bojer från en svunnen tid.

Enligt sjuksköterskefacket SHSTF¹⁴⁹ hade synen att sjuksköterskor just arbetade av hängivenhet ”bäddat för låglöneyrken av karaktären kall”. Denna åsikt återupprepades i boken *Lön efter kön*,¹⁵⁰ beställd av SHSTF: ”Genom att fjättra sjuksköterskan vid barmhärtighetsverk och självupppoffring blev det möjligt att bedriva en formidabel exploatering av henne som arbetskraft.” I en intervju med SHSTF:s ordförande Inger Ohlsson¹⁵¹ avvisade även hon tanken att sjuksköterskor har valt sitt arbete främst av moraliska skäl, och hoppades att de ”i allt mindre utsträckning [kommer] att sälja sig så billigt som de har gjort”. För att höja medlemmarnas löner ville Ohlsson till och med pröva att införa

148 Eiken och Hökmark (1986, s. 63).

149 SHSTF (1986, s. 16).

150 Olsson (1987, s. 28).

151 Olsson (1987, s. 155–156).

NPM-metoder, som individuell lönesättning och konkurrens mellan sjukvårdsavdelningar, inom hälso- och sjukvården.

Kommunals ordförande Sigvard Marjasin hade en snarlik uppfattning som SHSTF om plikt moral.¹⁵²

I den mån man alls kan tala om en arbetarklassmoral är det lika giltigt att fråga varifrån den kommer och vilket syfte den tjänar till: Flit, förnöjsamhet och hederlighet är tre positivt värdeaddade ord. De går att beskriva på ett annat sätt – även om det blir provokativt. Den sortens moral är nyttig hos de undertryckta. Det är precis den moral överklassen vill se hos andra.

I boken *Svaret*, skriven tillsammans med Svante Engman, menar Marjasin¹⁵³ även att den lutherska moralen är en slavmoral. Påståendet ligger i linje med professorn i etik Carl-Henric Grenholms¹⁵⁴ studie av fackförbundens och arbetsgivarnas syn på arbetets mål och värde, där både LO- och TCO-kollektiven befanns stå långt från så kallad luthersk kallelselära, ursprungligen en religiös idé om att tjäna Gud som i modern tid förstås som att följa en djupt känd inre motivation och lidelse.¹⁵⁵ Om motivationen för arbetet enligt kallelseläran är att mer självupppoffrande utöva omsorg om andra människors bästa, ansåg LO och tjänstemännens fackförbund TCO snarare att arbetet är ett medel för att erhålla ekonomiska resurser för fritiden och tillfredsställa arbetarnas individuella behov av gemenskap, delaktighet etc. ”Villkoren i arbetslivet är avgörande för människors sociala förhållanden, fritidsmöjligheter, hälsa, arbetsgemenskaper samt möjligheter att verka fackligt och politiskt”, uttalade till exempel Sveriges lärarförbund i *Våra fackliga grundvärderingar*.¹⁵⁶ Det är en snäv syn på vad arbete är, som påminner om arkitekten Le Corbusiers syn att bostaden är en maskin att bo i.¹⁵⁷

152 Eiken och Hökmark (1986, s. 59).

153 Marjasin och Engman (1984).

154 Grenholm (1987).

155 Schnell, Höge och Pollet (2013).

156 Sveriges lärarförbund (1981, s. 53).

157 Le Corbusier (1923/2008).

Men arbetet i sig kan också skänka inre tillfredsställelse och mening, om det till exempel ger arbetarna möjligheter att utveckla sin skicklighet, känna engagemang, sätta det egna jaget åt sidan och låta sig uppslukas av det de gör.¹⁵⁸ Dessa egenskaper torde vara kännemärken för bland annat lärar- och omvårdnadsyrken, men enligt de fackliga företrädarna var grunden för lärares och sjuksköterskors motivation i yrket alltså inte främst omsorg och engagemang, utan rent materiella och jagcentrerade värden – trots att arbetare som anser sig följa ett kall inte samtidigt jobbar för pengar eller avancemang, enligt en ansedd empirisk studie.¹⁵⁹

De fackliga företrädarnas inställning gynnade inte yrkesmännen i skolan och vården eller deras möjligheter att göra sina arbeten på bästa sätt. I stället för att utföra sina jobb hängivet och professionellt uppmanades de att anamma en diametralt annorlunda syn på sig själva och sin verksamhet, där kampen för rättigheter och materiella villkor stod mer i fokus. Men de som upplever att jobbet bara går ut på att få ersättning för uppgifter som man är mer eller mindre tvingad att göra, går miste om den inre tillfredsställelse som arbetet kan ge,¹⁶⁰ medan människor som betraktar arbetet som ett kall är mer harmoniska, mer produktiva och mindre cyniska än andra personer, både på arbetet och i livet generellt.¹⁶¹

Förutsättningar för offentliganställda att uppfatta sitt arbete som ett kall försvann också rent konkret genom lagstiftning. Redan 1975 hade Socialdemokraterna i en proposition¹⁶² befriat statliga tjänstemän, av vilka lärare utgjorde en av de största yrkesgrupperna, från det personliga ansvaret för tjänstefel, med motiveringen att det var föråldrat. Tjänstemän i den offentliga sektorn borde enligt Socialdemokraterna inte ha en särställning i den arbetsrättsliga lagstiftningen.

158 Csíkszentmihályi (1990/1992).

159 Wrzesniewski, McCauley, Rozin och Schwartz (1997).

160 Stairs och Galpin (2010).

161 Nakamura och Csíkszentmihályi (2003); Schnell, Höge och Pollet (2013).

162 Prop. 1975:78.

De fråntogs därför det särskilda ansvar som följde av deras yrkesroll, och tilldelades i gengäld utvidgade rättigheter av ett slag som statliga tjänstemän inte haft före mitten av 1960-talet, såsom strejkrätt, vilket ytterst bidrog till att deprofessionalisera tjänstemännen. Det bidrog att det även fanns ett tryck från tjänstemännens egna fackliga organisationer att sådana reformer skulle genomdrivas.¹⁶³ "Ämbetsmannen blev en vanlig anställd", säger Inga-Britt Ahlenius,¹⁶⁴ med de allvarliga konsekvenser det kom att få för den offentliga verksamheten.

Nivelleringen av statliga tjänstemän i den arbetsrättsliga lagstiftningen, liksom fackens materialistiska syn på arbetets mål och värde, speglar politiska uppfattningar och intentioner. Men att Socialdemokraterna och fackliga företrädare både tog steg för att avskaffa personligt ansvar, och nonchalerade eller uttryckte sig nedsättande om fackmäns engagemang och professionsetos, bör nog även förstås som en röstvinnarstrategi.

1960-talets politiska radikalisering i Sverige, som kulminerade 1968, innebar nämligen ett problem för Socialdemokraterna. Partiet oroades av att arbetarrörelsen skulle splittras och att dess maktinnehav därmed var hotat. Detta beläggs i hemliga rapporter till den parti-nära säkerhetstjänsten IB, skrivna av Anders Thunborg, sekreterare i Socialdemokraternas partistyreelse.¹⁶⁵ Man behövde alltså erövra vänstervågen för sina egna syften, vilket förklarar den kraftiga radikaliserings av såväl LO som socialdemokratien, som var påtaglig redan tidigt under 1970-talet.¹⁶⁶ Alva Myrdals jämlikhetsrapport¹⁶⁷ var en av utgångspunkterna för denna politiska förändring.

Myrdals rapport utlovade ett helt jämlikt samhälle där ingen skulle kunna skaffa sig några fördelar. Personer med utförsågor skulle inskränkas: "det finns inte skäl, enligt socialdemokratisk uppfattning, att de extremt välutrustade, i hälsa, begåvning, arbetskapacitet, skall

163 Ozaki (1987); Andersson (2001).

164 Personligt meddelande, 2014-04-24.

165 Frånstedt (2013).

166 Östberg (2002).

167 Myrdal (1969).

få en tilldelning av standard och livschanser, som skiljer ut dem från de övriga”.¹⁶⁸ Klasskillnader skulle utjämnas i alla delar av samhället, menade Myrdals rapport. Inte minst ansågs det viktigt att utjämna ekonomiska och statusmässiga skillnader mellan arbetare och tjänstemän, och mellan akademiskt utbildade och dem med endast lägre utbildning eller ingen utbildning alls. ”En utjämning av förmåner, rättigheter och privilegier är angelägen. Likaså är det angeläget att arbeten och arbetsuppgifter bedöms mindre med hänsyn till vilken kategori den enskilde råkar tillhöra.”¹⁶⁹ Genom löneskillnader och skillnader i privilegier hölls ”löntagargrupperna” ifrån varandra, och hindrades från att enas i samfällad strävan mot jämlikhet, menade Myrdals rapport.

Med denna politik för att utjämna skillnader mellan grupper på arbetsmarknaden, sökte Socialdemokraterna politiskt stöd vänsterut. Men samma politik tycks också ha fyllt en annan funktion för partiet, nämligen att konsolidera sin roll som ett ”löntagarparti”, även för den växande medelklassen. Vid ett besök i Moskva 1965, sade partisekretären Sten Andersson uttryckligen, inför det sovjetiska kommunistpartiets centralkommitté, att Socialdemokraterna visserligen stod långt till vänster om de stora väljarmassorna. Men eftersom det ”krävs att man har åtminstone två miljoner väljare med sig för att vinna ett val i Sverige, måste partiet också nå grupper som är misstänksamma mot en hård socialistisk politik”.¹⁷⁰ Socialdemokraterna hade därför redan innan 1960-talets vänstervåg insett att man behövde vara ett parti inte bara för bönder och arbetare, utan för ”löntagare” generellt.¹⁷¹ Ett inslag i detta blev sedan att deprofessionalisera och påverka yrkesstoltheten i breda väljarkårer i medelklassen av lärare, sjuksköterskor, ingenjörer etc.¹⁷² Eller som Sigvard Marjasin och Svante Engman¹⁷³

168 Myrdal (1969, s. 12).

169 Myrdal (1969, s. 134).

170 Frånstedt (2013, s. 195).

171 Esping-Andersen (1989).

172 Bergström (2004).

173 Marjasin och Engman (1984, s. 200).

skriver: "tjänstemännen i sin roll av löntagare får ett alltmera uttalat identiskt intresse med arbetarna att bekämpa kapitalismens hot mot det egna arbetet och de egna arbetsförhållandena. Med andra ord att arbetarklassens numerär ökar." Också denna det socialdemokratiska partiets medvetna röstvinnarstrategi bidrog till att bryta ner bland andra lärares professionsetos, och beredde vägen för NPM i dess ställe.

Inom vänstertankekollektivet fanns således idémässiga bidrag till en deprofessionalisering av lärarna som står i harmoni med NPM. För det första menade man, att både den traditionella pedagogiken och lärarrollen var otidsenlig. För det andra, att lärare har för stora egna intressen och dagordningar som måste bevakas och regleras. För det tredje, att skolan ska ha andra mål än undervisning, för vilka läraren helt enkelt är överflödig. För det fjärde, hade Socialdemokraterna ett strategiskt röstvinnarintresse i att deprofessionalisera tjänstemän i allmänhet och därmed alltså även lärare.

Högertankekollektivet: Politik utan romantik

I denna del ska jag beskriva vad som var betecknande för tankestilen inom högertankekollektivet med avseende på skolan och offentliganställda lärare. I detta tankekollektiv inkluderar jag såväl svenska som utländska personer och tänkare, inom och utanför Moderaterna, som var det parti i den borgerliga koalitionsregeringen 1991–1994 som genomdrev skolreformer med stora effekter på utbildningssystemet. Jag tar min utgångspunkt i den högerkritik mot den offentliga sektorn som väcktes på många håll i västvärlden under 1970- och 1980-talen.

I USA och i Storbritannien bedrev Ronald Reagan och Margaret Thatcher politiska kampanjer mot den offentliga sektorn – ”the greedy and parasitic public sector” som Thatcher kallade den – och sådde misstro mot offentliganställda.¹⁷⁴ Högerkritiker i allmänhet tyckte sig se ett illvilligt och omoraliskt drag i den offentliga sektorns tillväxt som syntes vara avsiktlig och syftande till att ge staten ett allt större inflytande i samhällslivet, på bekostnad av värden som personligt ansvar, valfrihet och social gemenskap, både i Sverige¹⁷⁵ och utomlands.¹⁷⁶

Högerpolitiker under 1970- och 1980-talen bidrog till att förstärka en kritik av den offentliga sektorn som redan fanns. Det var vid tiden en ganska allmän åsikt att den offentliga sektorn hade blivit svåråtkomlig, ineffektiv och hamnat i slösaktiga excesser.¹⁷⁷ Socialdemokraterna i Sverige var övertygade om att de hade förlorat riksdagsvalen både 1976 och 1979 på grund av att väljarna hade kommit att förknippa partiet

174 Coyle (2011, s. 248).

175 Burenstam Linder (1983/2010).

176 Friedman (1980/2010).

177 Coyle (2011).

med en alltför stor och byråkratisk offentlig sektor.¹⁷⁸ Den statliga Maktutredningen visade också vid 1980-talets slut att medborgarna i Sverige mycket riktigt ansåg sig ha för små möjligheter till påverkan inom offentliga verksamheter som barnomsorg, sjukvård och skola.¹⁷⁹ Därför utsattes nu den offentliga sektorn för en ökande kritisk granskning, och NPM vann inflytande i flera länder och regeringars politik, även i Sverige.

Emblematiske för högerns syn på den offentliga sektorn under 1970- och 1980-talen var den så kallade public choice-skolan, som grundades av den amerikanske nationalekonomen Gordon Tullock och ekonominobelprestigaren James M. Buchanan. Public choice (PC) var ett försök att skapa en ”ekonomisk” statskunskap, som bland annat utgår från antagandet att politiker och offentliganställda hela tiden gör själviska val som enbart maximerar deras personliga intressen. PC vänder sig specifikt mot uppfattningen att offentliganställda drivs av ett professionsetos och att de arbetar i det allmännas intresse. Därför kan man enligt Buchanan¹⁸⁰ säga, att PC studerar ”politik utan romantik” och ger en äkta och oförfälskad bild av de offentliganställdas drivkrafter. ”Den socialistiska mystiken, som hävdar att staten, politiken, på något sätt arbetar sig fram till något ’offentligt gott’, dröjer sig alltjämt kvar i många förklädnader, och det måste vi erkänna.”¹⁸¹ Liksom vänsterkritik av laissez faire-kapitalism framgångsrikt underminerat allmänhetens förtroende för marknadsliberalism, ska nu PC underminera tron på att den offentliga sektorn har goda och moraliska drivkrafter, menar Buchanan i ett förord till Tullock.¹⁸²

Även Gordon Tullock anser att egenintresset är den primära drivkraften hos offentliganställda. I boken *Den politiska marknaden*,¹⁸³

178 Rothstein (1997).

179 Maktutredningen (1990).

180 Buchanan (1988).

181 Buchanan (1988, s. 35).

182 Tullock (1987).

183 Tullock (1976/1994, s. 58).

som gavs ut i flera upplagor på svenska av tankesmedjan Timbro, då en viktig idéspriidare i den svenska högerrörelsen, skriver han:

Om byråkrater är normala människor kommer de att fatta de flesta (inte alla) av sina beslut utifrån en uppfattning om vad som gynnar dem själva, inte samhället som helhet. Liksom andra människor kan de då och då offra sitt eget välbefinnande för ett allmänt bästa, men vi bör förmoda att den sortens beteende är mycket ovanligt.

Tullock listar de materialistiska och jagcentrerade värden som han anser främst motiverar en offentliganställd person att göra sitt jobb: ”hans lön, hans arbetsbetingelser – t ex hans kontorsmöbler (i de flesta byråkratier strikt fördelade efter tjänsteställning), hans makt över andra människor, den respekt och status han har i andras ögon”.¹⁸⁴ Trots att PC hör till högertankekollektivet, är detta en syn som ligger nära den fackliga åsikten, att ett kall eller professionsetos är en föråldrad eller felaktig drivkraft i arbetet för offentliganställda, och att jobbet är något man väljer för pengarna.

I enlighet med sina själviska drivkrafter ägnar sig offentliganställda, enligt Tullock,¹⁸⁵ åt ”storleksmaximering” – det vill säga en den offentlig sektorns motsvarighet till affärslivets profitmaximering – ett uttryck och en teori som först utvecklades av ekonomen William Niskanen.¹⁸⁶ Ju större en offentlig verksamhet växer sig, desto mer ökar de anställdas möjligheter till makt, inflytande och materiella belöningar, menar Tullock. Enbart begränsade av sin egen lättja och arbetsovilja, som förvisso är stor enligt Tullock, kommer offentliganställda därför att verka för att den offentliga sektorn växer. I PC görs inte distinktionen mellan offentliganställda fackmän, såsom lärare och poliser, vilka producerar professionella tjänster, och rena byråkrater. Därmed framstår all offentlig verksamhet som rent parasitär. Enligt PC behövs åtgärder för att kontrollera denna byråkratis storlek, och vad de offentliganställda gör med sin tid på dagarna, allt i linje med NPM.

184 Tullock (1976/1994, s. 61).

185 Tullock (1976/1994).

186 Niskanen (1971).

Tullock¹⁸⁷ föreslår konkurrensutsättning av offentliga verksamheter och konkurrens inom ramen för den offentliga sektorn för att uppnå ökad effektivitet. Med polisväsendet som exempel tänker han sig att en polisorganisation skulle kunna effektiviseras efter marknadsprinciper:¹⁸⁸

Om exempelvis befälhavaren för division I ett år tycks ha varit mer effektiv än befälhavaren för division II näst intill, skulle man kunna överföra 15 procent av division II till division I, befordra befälhavaren för division I och degradera befälhavaren för division II.

Här framträder en uppfattning även från höger om att offentliga tjänstemän är en grupp som behöver bevakas, disciplineras och på olika sätt begränsas i sina jobb. De drivs enligt detta synsätt inte av ett professionsetos, utan av ett behov att försvara sina privilegier och sina intressen för övrigt, vilket gör reformer i NPM-anda nödvändiga. Som jag ska visa härnäst fanns det liknande drag i högertankekollektivets syn på skolan och offentliga lärare.

Frihet att välja

Den amerikanska ekonominobelpristagaren Milton Friedman och hans hustru Rose Friedman var viktiga förebilder för den intellektuella högerrörelsen i utbildningsfrågor, även i Sverige. Deras bok *Frihet att välja*¹⁸⁹ var den huvudsakliga inspirationskällan till den svenska friskolereformen 1992, enligt Anders Hultin, som då var politiskt sakkunnig för Moderaterna i Utbildningsdepartementet.¹⁹⁰ Även Odd Eiken, som var statssekreterare i Utbildningsdepartementet vid samma tid, anger Friedman som en viktig inspiratör till friskolereformer, när sådana började skisseras inom Moderaterna, först inför valet 1985 och sedan inför 1991 års val.¹⁹¹

187 Tullock (1976/1994).

188 Tullock (1976/1994, s. 78).

189 Friedman (1980/2010).

190 Personligt meddelande, 2014-02-11.

191 Personligt meddelande, 2014-01-12.

Friedman¹⁹² var kritisk till det offentliga amerikanska skolsystemet, som under 1800-talet hade ersatt ett mångskiftande utbildningssystem byggt på privata initiativ. Lärare och statstjänstemän hade enligt Friedman varit pådrivande för att ersätta en fungerande utbildningsmodell, som även gav föräldrar inflytande, med ett nytt och ”socialistiskt” statligt skolsystem med betydande brister. Friedman anmärker på variationer i kvaliteten på utbildningen mellan skolor, och på att maktbalansen är ojämn. Alltmer av kontrollen över den obligatoriska skolan överförs nämligen från brukare till yrkespedagoger.¹⁹³

Inom skolväsendet är det föräldrar och barn som är konsumenter, lärare och administratörer som är producenter. Centraliseringen inom skolväsendet har inneburit större enheter, en inskränkning i konsumentens förmåga att välja och en ökning av producenternas makt. [...] Deras intressen kan tillgodoses av större centralisering och byråkratisering också om detta strider mot föräldraintressena – i själva verket är ju en av metoderna att tillgodoses dessa intressen just att minska föräldrarnas makt.

Skolbyråkratins intresse ligger enligt Friedman i fortsatt egen tillväxt, samtidigt som valfriheten för elever och föräldrar minskas. Men, paradoxalt nog, menar Friedman, innebär inte en större organisation att skolan blir mer effektiv. Tvärtom, anser han, råder ett omvänt förhållande mellan organisation och produktivitet; ju större organisation, desto mindre produktivitet.

För att åstadkomma förändring och ge föräldrar inflytande förordar Friedman ett ”presentkortssystem” (vouchers) där kostnaderna för ett barns skolgång följer med eleven och barnet kan placeras i vilken skola föräldrarna än väljer. Oavsett om skolan är allmän eller privat får eleven möjlighet att gå där i kraft av sin *voucher*, eller ”skolpeng”, som detta system kom att kallas i Sverige när det infördes 1992 som en del av friskolereformen. Med ett sådant system skulle de enskilda skolorna tvingas konkurrera med varandra om eleverna, och lärarna skulle vara

192 Friedman (1980/2010).

193 Friedman (1980/2010, s. 239).

nödgade att arbeta mer i föräldrarnas och elevernas ("kundernas", med Friedmans uttryck) intressen, vilket i sin tur skulle gagna kvaliteten på undervisningen. I förlängningen skulle en ny skolmarknad växa fram, där den "enda förutsägelse som kan göras är att bara de skolor som tillfredsställer sina klienter skulle överleva – precis som bara de restauranger och barer som tillfredsställer sina kunder överlever".¹⁹⁴

Enligt Anders Hultin, delade de som genomförde friskolereformen i Sverige denna "naiva" syn på privata företags möjligheter att lyckas med undervisning: "Det fanns en air av högre kvalitet när det privata ställdes mot det offentliga", säger han.¹⁹⁵ Trots detta framstod friskolereformen för vissa i Regeringskansliet, enligt Hultin, som en "symbolisk reform", som i praktiken bara skulle ha en marginell effekt. Men den skulle i alla fall så ett frö för valfrihet och alternativa synsätt i ett skolsystem som, enligt Hultin, var anpassat för de anställda och inte för eleverna.

I Friedmans bok¹⁹⁶ är udden riktad mot lärarna, som bevakar sin makt och vill minska föräldrarnas inflytande, och som i egenintresse vill att byråkratins storlek ska växa. Skolval och privat konkurrens bör enligt Friedman införas i den offentliga utbildningssektorn för att kringskära bland andra lärarnas inflytande. Detta synsätt harmonierar med Gordon Tullocks åsikt, att offentligt anställda ägnar sig åt "storleksmaximering" för egna syften. Det ligger också i linje med professionsinskränkande reformer i NPM-anda, eftersom lärare enligt Friedman har för stort utrymme, till förfång för effektivitet och måluppfyllelse.

194 Friedman (1980/2010, s. 256).

195 Personligt meddelande, 2014-02-11.

196 Friedman (1980/2010).

C-faktorn

Professor Sven Rydenfelt, Milton Friedmans svenska samarbetspartner i den marknadsliberala reformgruppen Mont Pelerin-sällskapet, var också en viktig högerdebattör under 1980-talet. Även hans tänkande påverkade centrala personer i Regeringskansliet, menar Anders Hultin.¹⁹⁷ Inte minst genom att Rydenfelt hade varit en flitigt anlitad föreläsare i Moderata ungdomsförbundet. Enligt Nils Karlson, som var politiskt sakkunnig för Moderaterna i Utbildningsdepartementet under åren 1991–1994, var Rydenfelt ”en integrerad person i sfären runt Timbro/Moderaterna där reformagendan [med friskolor] växte fram”.¹⁹⁸ I syfte att ge Rydenfelt akademisk upprättelse och status i Sverige gavs han professors titel av den borgerliga regeringen 1991.

I den på Timbro utgivna boken *Skola med sång och glädje*¹⁹⁹ var Rydenfelt, liksom Friedman, kritisk mot lärarna och till bristen på valfrihet i det allmänna skolsystemet. Influerad av Friedmans idéer föreslog han en genomgripande valfrihetsreform, där makten i skolan förskjuts från lärare och administratörer till elever och föräldrar, och där lärare fråntas många av sina arbetsrättsliga privilegier. Han rekommenderade även ett vouchersystem i linje med Friedmans. Men det verkligt intressanta med Rydenfelts bok är, att den visar att de kritiska resonemangen om utbildning inte bara kunde föras ur ett marknadsekonomiskt perspektiv inom högertankekollektivet, utan även ur ett pedagogiskt perspektiv, snarlikt vänstertankekollektivets syn på skolan och lärare.

Rydenfelt²⁰⁰ menar, att liksom missväxten i det sovjetiska jordbruket beror på det socialistiska systemet, beror problem med ordning och motivation i den svenska skolan på att staten har monopol på utbildning. Han säger, att psykiska problem och koncentrationssvårigheter hos barn är en följd av den konforma statliga undervisningen och av

197 Personligt meddelande, 2014-02-11.

198 Personligt meddelande, 2014-01-10.

199 Rydenfelt (1990).

200 Rydenfelt (1990).

ensamheten, som den tråga miljön i de stora skolhusen inbjuder till. Skolan har misslyckats med att vårda barns behov av närhet och värme, liksom deras naturliga nyfikenhet, menar Rydenfelt. Skolan ägnar sig främst åt att propa i barn ovanifrån påbjudna kunskaper.²⁰¹

[Tvängsmatning är] den metod vi i alltför stor utsträckning använder i våra skolor när det gäller att få i eleverna sådana kunskaper som våra makthavare betraktar som oundgängliga. Och resultatet blir detsamma som med mjölken: barnens naturliga vetgirighet och kunskaphunger förvandlas i sin motsats – motvilja och negativism gentemot skolarbetet. När vi på detta sätt förstör barnens naturliga kunskapsaptit och berövar dem lärandets glädje försämrar vi deras möjligheter att utvecklas till glada, harmoniska och livsbejakande människor.

Det är förståeligt att vissa elever, och särskilt de teoretiskt mindre begåvade barnen, skolkar och stör ordningen i skolan, anser Rydenfelt. Han kallar denna grupp elever ”vår skolas rebeller”; likt rebeller i alla tider avfärdas även dessa som slynglar och busfrön.²⁰²

När de gör revolt är det därför att de känner sig förtryckta. När de rymmer från skolan, skolkar, är det därför att de upplever skolan som ett fängelse. Och när de motiverar sina negativa reaktioner med att i varje fall de sista skolåren för dem är ett meningslöst slöseri med tid har de rätt.

”Rebellerna” är ett hälsotecken i ett skolsystem som är fundamentalt sjukt, säger Rydenfelt. För att skolan ska bli mer attraktiv för eleverna måste det ställas helt nya krav på lärarna. Rydenfelt inspireras här av ”entreprenörsteorin”, som går ut på att en särskilt begåvad lagledare med förmåga att motivera en självstyrande arbetsgrupp spelar en nyckelroll för framgång. Denna teori kan bli vägledande i skolan, men det förutsätter nya lärare som har vissa bestämda egenskaper: Lärare ska vara kärleksfulla, tillgivna, och ha en stark känsla för demokrati och jämlikhet. Men de måste även vara utrustade med en talang för ledarskap.²⁰³

201 Rydenfelt (1990, s. 23).

202 Rydenfelt (1990, s. 114).

203 Rydenfelt (1990, s. 58).

Naturligtvis måste en lärare ha vissa kunskaper och naturligtvis är det bra med erfarenheter och rutin. För att bli en bra lärare är sådana kvalifikationer dock inte tillräckliga. Därutöver krävs vissa personliga egenskaper, nödvändiga för en lagledare, det som utifrån den engelska termen *coach* kommit att kallas c-faktorn. Endast människor med c-faktorn i sin personlighet har chansen att bli goda lärare.

Om detta villkor är uppfyllt hos läraren är betyg och ”pappersmeriter” inte viktigt. Tvärtom, kan en lärare som har den rätta personligheten bara ta ett steg tillbaka i klassrummet och se barnen utvecklas när de gör vad som faller dem in. ”Egentligen spelar det inte så stor roll vad eleverna sysslar med. Så länge de arbetar med glädje suger de åt sig kunskaper som en torr svamp suger åt sig vatten.”²⁰⁴

Detta sätt att förringa lärarens formella roll påminner starkt om ansatserna inom vänstertankekollektivet att minska lärarens betydelse i undervisningen. Likt Socialdemokraternas läroplan *Lgr 69* ska läraren i Rydenfelts värld snarare fungera som en handledare för eleverna än som en professionell förmedlare av kunskaper. Och på samma sätt som man inom vänstertankekollektivet inte såg något behov av ”fackmän” i skolan, ställer inte heller Rydenfelt några krav på särskild utbildning eller praktisk erfarenhet av undervisning för att kunna vara en god lärare; det enda som egentligen krävs är en förmåga att sätta fart på elevernas självverksamhet. Enligt Anders Hultin, uppfattades Rydenfelts pedagogiska idéer inom Moderaterna som ”lösa i kanten”.²⁰⁵ Men när den blivande moderata skolministern Beatrice Ask²⁰⁶ recenserade *Skola med sång och glädje*, instämde hon i författarens ”beskrivning av hur skolan tar död på barns naturliga kunskapstörst”, och i resonemangen om lärarrollen. Ask skriver, att ”i beteckningen ’en bra lärare’ gömmer sig en hemlighetsfull faktor som är svår att mäta och definiera”, vilket torde syfta på vad Rydenfelt

204 Rydenfelt (1990, s. 121).

205 Personligt meddelande, 2014-02-11.

206 Ask (1990).

kallar ”c-faktorn”, den personlighetsmässiga egenskap som han ansåg vara viktigare än den traditionella lärarkompetensen.

Även inom högertankekollektivet fanns alltså idémässiga bidrag till en deprofessionalisering av lärarkåren i linje med NPM, både ur ett systemkritiskt och ur ett pedagogiskt perspektiv. För det första menade man, att lärare har för stora egna intressen som behöver regleras på olika sätt. För det andra, att det saknas valfrihet för föräldrar och elever inom det offentliga skolsystemet, därför att lärare förnekar dem sådana möjligheter. För det tredje, att lärarrollen behöver förändras i riktning mot att läraren är elevens guide och att ansvaret för kunskapsbildningen faller mer på eleverna själva. Man kan därmed konstatera att det finns ”interkollektiva relationer”²⁰⁷ mellan höger- och vänstertankekollektiven, och att dessas tankestilar uppvisar flera gemensamma drag med avseende på skolan och lärare, och står i harmoni med NPM.

Diskussion

I en internationell jämförelse infördes NPM relativt tidigt i den svenska skolan, och utan egentliga politiska kontroverser. Det är naturligtvis förvånande, då det vänstra och det högra politiska lägret ansett sig stå för helt olika uppfattningar i skolpolitiken. En möjlig förklaring till detta till synes motsägelsefulla förhållande, skulle kunna vara att de förslag som har presenterats från vardera lägret har haft idémässiga likheter, som i praktiken kommit att dra åt samma håll. Detta är vad jag har försökt visa i denna bok, genom att granska relevanta skoldebattinlägg från både det vänstra och det högra politiska lägret. Syftet har varit att fånga tankestilen²⁰⁸ inom respektive tankekollektiv. Jag har då funnit att dessa tankestilar har flera likheter, både med varandra ”interkollektivt”,²⁰⁹ och med NPM:s grundläggande principer, såsom Christopher Hood²¹⁰ har identifierat och operationaliserat dessa.

För det första, detaljstyrning från ledningen och målstyrning, två av NPM:s principer, avspeglas i både vänster- och högertankekollektivets vilja att kontrollera lärare och inskränka deras professionella autonomi. En bärande föreställning inom vänstertankekollektivet var att lärare ägnar sig åt fel uppgifter och har egna politiska dagordningar, och därför föreslog man att lärare skulle försättas i en underordnad position och fråntas makten över undervisningen. Deras förehavanden i undervisningen skulle noggrant dokumenteras både av lärarna själva och av deras elever. Inom högertankekollektivet menade man på ett liknande sätt att lärare missbrukar sin makt i skolan, till förfång för valfrihet och kunskapsbildning, samt att offentliganställda i allmänhet har för stora egna intressen som behöver regleras.

208 Fleck (1935/1997).

209 Fleck (1935/1997).

210 Hood (1991).

För det andra, kontroll genom ekonomiska incitament, ytterligare en av NPM:s principer, förespråkades inom både vänster- och högertankekollektivet. Till exempel föreslog man inom vänstertankekollektivet att lärarens månadslön skulle bestämmas av hur många elever han eller hon lyckas attrahera till sin klass. På liknande sätt talade man inom högertankekollektivet för införandet av ett vouchersystem för att tvinga lärare att arbeta mer i föräldrars och elevers intresse.

För det tredje, tog man inom båda tankekollektiverna starkt avstånd från traditionell ämbetsmannaetik och ett professionsetos i den offentliga sektorn, en kritik som är förenlig med eller sprungen ur ännu en av NPM:s principer. Vänsterut har man beskrivit lärares professionella drivkrafter som illvilja och brutit ned lärarnas yrkesidentitet, till exempel genom att urholka lärarens traditionella roll som ämnesspecialist. Högerut har man bland annat beskrivit offentliganställda som arbetsovilliga byråkrater. När lärarnas professionsetos på detta sätt hade försvagats, stod skolväsendet öppet för de näringslivsprinciper som, enligt Hood, blir de övergripande, styrande normerna, när offentliga verksamheter reformeras i enlighet med NPM.

Idémässigt underlag för de övriga tre principer som Hood förknippar med NPM – decentralisering av offentliga verksamheter, nedskärning av kostnader och införande av konkurrens i den offentliga sektorn – har jag bara hittat uttalat inom högertankekollektivet, nämligen i dess ansatser att minska byråkratins storlek och ineffektivitet. Visserligen kan man säga att de förslag till lägre utbildningskrav på lärare som också fanns inom vänstertankekollektivet indirekt bidrar till nedskärningar av kostnader. Men några direkt uttalade förslag till nedskärningar har jag inte kunnat hitta inom vänstertankekollektivet, och inte heller direkta förslag till decentralisering och införande av konkurrens. Vänsterförslag till decentralisering var dock något som kom senare, i samband med att den socialdemokratiska regeringen kommunaliserade skolan 1991.

Att jag inte har hittat stöd för alla av NPM:s principer inom båda tankekollektiven ligger i linje med det begrepp som Hood föreslår: alla egenskaperna måste inte finnas med i alla fall för att vi ska tala om ett visst fall såsom ett fall av NPM. NPM bör i stället förstås som ett fenomen som styrs av begreppslig familjelikhet, där vissa företeelser har vissa likheter, men alla behöver inte likna varandra på samma sätt. Jag har hittat underlag för fyra av Hoods sju identifierade NPM-principer inom både högertankekollektivet och vänstertankekollektivet.

Det finns naturligtvis andra förklaringar till varför NPM infördes i den svenska skolan, bland annat rent ekonomiska. Men som denna undersökning visar, har både det vänstra och det högra politiska lägret, på idémässig nivå, utgjort en bred ideologisk bas för NPM. Därmed har sådana reformer med lätthet kunnat införas av såväl socialdemokratiska som borgerliga regeringar. Leif Lewin²¹¹ ger, i sin utredning av kommunaliseringens effekter, flera talande exempel på detta: I samband med kommunaliseringen av skolan 1991, och under åren därefter, ökade den arbetsplatsförlagda lärarbetstiden, och därmed kontrollen av lärarna. Chefsnärvaron i skolorna ökade kraftigt genom att fler rektorer anställdes, samtidigt som kravet på att rektorer skulle ha lärarbehörighet försvann. Ämnesbehörigheten för lärare togs bort, vilket innebar att lärarna kunde användas för undervisning i ämnen de saknade utbildning för. I mitten av 1990-talet ersatte individuell lönesättning för lärare ett centralt reglerat lönesystem baserat på yrkeserfarenhet. En omfattande dokumentationsbörda har vuxit sedan mitten av 1990-talet och därför använder grundskollärare i dag endast en dryg tredjedel av sin arbetstid åt undervisning.

Mot bakgrund av min undersökning kan man ställa sig skeptisk till den dominerande uppfattningen att NPM ensidigt är ett högerfenomen. I denna bok har jag på en beskrivande nivå visat förenlighet mellan både höger- och vänstertankekollektivet och NPM, och föreslagit detta som en potentiell stark delförklaring till varför NPM

211 Lewin (2014).

infördes i den svenska skolan. Det tycks därmed som om historieskrivningen kring NPM behöver revideras, åtminstone på skolans område. Det framstår som en angelägen forskningsuppgift att nu ta reda på huruvida mönstret är detsamma även på andra centrala områden inom den offentliga sektorn i Sverige, och i andra stater som har infört liknande förvaltningsreformer.

Litteraturförteckning

- Ahlbäck Öberg, Shirin och Helena Wockelberg (2012). The politics of public administration policy: explaining and evaluating public performance management in Sweden. *Statsvetenskaplig tidskrift*, 114(2), 273–281.
- Albons, Birgitta (1987). Intervju. I Birgitta Albons, Jan-Ulf Andersson, Ingrid Heyman och SHSTF, *Sjuksköterskors arbete*. Lund: Studentlitteratur.
- Andersson, Lennart (2001). *Kartellen som vann och försvann: TCO-S 1967–1990*. Stockholm: Offentliganställdas förhandlingsråd.
- Ask, Beatrice (1990). Tankeväckande om skolan. *Svensk Tidskrift* (6), 367.
- Balfour, Danny L. och Joseph W. Grubbs (2000). Character, corrosion and the civil servant: the human consequences of globalization and the New Public Management. *Administrative Theory & Praxis*, 22(3), 570–584.
- Barzelay, Michael (2002). Origins of the New Public Management: an international view from public administration/political science. I Kate McLaughlin, Stephen P. Osborne och Ewan Ferlie, red., *New Public Management: current trends and future prospects*. London: Routledge.
- Beckman, Ludvig (2005). *Grundbok i idéanalys: det kritiska studiet av politiska texter och idéer*. Stockholm: Santérus förlag.
- Bennich-Björkman, Li, Thomas Karlsohn, Hans Ruin och Bo Sundqvist (2014). ”Högskolans nya styrning hotar kreativitet och kritik”. *Dagens Nyheter*, 29 januari.
- Berggren, Henrik och Lars Trägårdh (2006). *Är svensken människa? Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige*. Stockholm: Norstedts.
- Bergström, Hans (2004). Svensk journalistik – ingen motkraft till Makten. I Eva Norlin, Sten Westerberg och Peter Wolodarski, red., *Den undflyende sanningen* (75–94). Stockholm: SNS förlag.
- Blomquist, Christine (2000). In the name of managerialism: reforming organization in the Swedish public sector. *Administrative Theory & Praxis*, 22(2), 226–245.
- Boston, Jonathan (2010). Basic NPM Ideas and their development. I Tom Christensen och Per Laegreid, red., *The Ashgate Research Companion to New Public Management*. Surrey: Ashgate Publishing.

- Bottery, Mike (1996). The challenge to professionals from the New Public Management: implications for the teaching profession. *Oxford Review of Education*, 22(2), 179–197.
- Brunsson, Nils (2010). New public organisations: a revivalist movement. I Tom Christensen och Per Laegreid, red., *The Ashgate Research Companion to New Public Management*. Surrey: Ashgate Publishing.
- Brunsson, Nils och Kerstin Sahlin-Andersson (2000). Constructing organizations: the example of public sector reform. *Organization Studies*, 21(4), 721–746.
- Buchanan, James M. (1988). *Maktens gränser*. Stockholm: Ratio.
- Burenstam Linder, Staffan (1983/2010). *Den hjärtlösa välfärdsstaten*. Stockholm: Timbro.
- Card, David, Alexandre Mas, Enrico Moretti och Emmanuel Saez (2012). Inequality at work: the effect of peer salaries on job satisfaction. *American Economic Review*, 102(6), 2981–3003.
- Coyle, Diane (2011). *The economics of enough: how to run the economy as if the future matters*. Princeton: Princeton University Press.
- Csikszentmihályi, Mihály (1990/1992). *Flow: den optimala upplevelsens psykologi*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Dale, Roger (2001). Constructing a long spoon for comparative education: charting the career of the "New Zealand model". *Comparative Education*, 37(4), 493–500.
- Durant, Robert F. och Jerome S. Legge (2002). Politics, public opinion, and privatization in France: assessing the calculus of consent for market reforms. *Public Administration Review*, 62(3), 307–323.
- Eiken, Odd och Gunnar Hökmark (1986). *Det goda Sverige*. Stockholm: Moderata Samlingspartiet.
- Enkvist, Inger (2013). Politiseringen av svensk utbildning. I Lennart Berntson och Svante Nordin, red., *Arvet efter 1968: studier kring ett problemområde*. Stockholm: Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse för allmännyttiga ändamål.
- Esping-Andersen, Gösta (1989). Jämlikhet, effektivitet och makt: socialdemokratisk välfärdspolitik. I Klaus Misgeld, Villy Bergström, Karl Molin och Klas Åmark, red., *Socialdemokratins samhälle: SAP och Sverige under 100 år* (219–249). Stockholm: Tiden.

- Ferlie, Ewan, Christine Musselin och Gianluca Andresani (2008). The steering of higher education systems: a public management perspective. *Higher Education*, 56(3), 325–348.
- Fleck, Ludwik (1935/1997). *Uppkomsten och utveckling av ett vetenskapligt faktum: inledning till läran om tankestil och tankekollektiv*. Stockholm: Symposion.
- Freire, Paulo (1970/1972). *Pedagogik för förtryckta*. Stockholm: Gummessons.
- Friedman, Milton och Rose Friedman (1980/2010). *Frihet att välja – ett personligt inlägg*. Stockholm: Timbro.
- Frånstedt, Olof (2013). *Spionjägare: bland agenter, terrorister och affärer. Del 1*. Stockholm: ICA Bokförlag.
- Gawande, Atul (2009/2010). *The checklist manifesto: how to get things right*. New York: Picador.
- Gedin, Per I. (2000). *Förläggartiv*. Stockholm: Månocket.
- Grenholm, Carl-Henric (1987). *Arbetets mål och värde: en analys av ideologiska uppfattningar hos LO, TCO och SAF i 1970-talets debatt om arbetsorganisation och datorisering*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Gruening, Gernod (2001). Origin and theoretical basis of New Public Management. *International Public Management Journal*, 4(1), 1–25.
- Hadenius, Karin (1990). *Jämlikhet och frihet: politiska mål för den svenska grundskolan*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Hasselbladh, Hans (2008). Problematiseringens jordmån. I Hans Hasselbladh, Eva Bejerot och Rolf Å. Gustafsson, *Bortom New Public Management*. Lund: Academia Adacta.
- Hasselbladh, Hans och Eva Bejerot (2008). New Public Management – en problematisering i tiden. I Hans Hasselbladh, Eva Bejerot och Rolf Å. Gustafsson, *Bortom New Public Management*. Lund: Academia Adacta.
- Helldén, Arne (2002). *Skola på villovägar: 30 års skolpolitik*. Linköping: Förlaget Futurum.
- Henrekson, Magnus och Jonas Vlachos (2009). ”Konkurrens om elever ger orättvisa gymnasiebetyg”. *Dagens Nyheter*, 17 augusti.
- Hjelm-Wallén, Lena (1979). Framtidens skola. *Skolledaren*, nr 5, 8–9.
- Holmberg, Sören och Klara Sommerstein (2013). *Svenska folkets bedömning av offentliga myndigheters verksamhet*. SOM-rapport nr 2013:8. Göteborg: SOM-institutet.

- Hood, Christopher (1991). A public management for all seasons? *Public Administration*, 69(1), 3–19.
- Hood, Christopher (1995). The "New Public Management" in the 1980s: variations on a theme. *Accounting, Organizations and Society*, 20(2/3), 93–109.
- Hood, Christopher och Guy Peters (2004). The middle aging of New Public Management: into the age of paradox? *Journal of Public Administration Research and Theory*, 14(3), 267–282.
- Hägg, Göran (2005). *Välfärdsåren: svensk historia 1945–1986*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Illich, Ivan (1971/1972). *Samhälle utan skola: lögnen om skolans nödvändighet*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Ivarsson Westerberg, Anders (2004). *Papperspolisen. Den ökande administrationen i moderna organisationer*. Stockholm: Handelshögskolan.
- Jacobsson, Bengt och Kerstin Sahlin-Andersson (1995). *Skolan och det nya verket: skildringar från styrningens och utvärderingarnas tidevarv*. Stockholm: Nerenius och Santérus förlag.
- Jansson, Bo, Lena Nitz och Marie Wedin (2013). "Våra yrken har kidnappats av ekonomernas modeller". *Dagens Nyheter*, 24 juni.
- Jordahl, Henrik och Richard Öhrvall (2013). Nationella reformer och lokala initiativ. I Henrik Jordahl, red., *Välfärdstjänster i privat regi: framväxt och drivkrafter*. Stockholm: SNS förlag.
- Kolthoff, Emile, Leo Huberts och Hans van den Heuvel (2007). The ethics of New Public Management: is integrity at stake? *Public Administration Quarterly*, 30(3/4), 399–439.
- Kornhall, Per (2013). *Barnexperimentet: svensk skola i fritt fall*. Stockholm: Leopard förlag.
- Kuhn, Thomas (1962). *The structure of scientific revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lagerlöf, Ingvar (2012). "Karriärsteg får inte ersätta lönepåslag". *Lärarnas tidning*, 3 oktober.
- Le Corbusier (1923/2008). *Toward an architecture*. London: Frances Lincoln.
- Lewin, Leif (2014). *Staten får inte abdikera – om kommunaliseringen av den svenska skolan. Betänkade av Utredningen om skolans kommunalisering (SOU 2014:5)*. Stockholm: Fritzes.

- Lewis, Nick (2004). Embedding the reforms in New Zealand schooling: after neo-liberalism? *GeoJournal*, 59(2), 149–160.
- Liljeström, Rita (1982). The family in China yesterday and today. I Rita Liljeström, Eva Norén-Björn, Gertrud Schyl-Bjurman, Birgit Öhrn, Lars H. Gustafsson och Orvar Löfgren, *Young children in China* (1–43). Clevedon: Multilingual Matters.
- Lindensjö, Bo (1989). Från liberal bottenskola till allmän grundskola: en huvudlinje i socialdemokratisk skolpolitik. I Klaus Misgeld, Villy Bergström, Karl Molin och Klas Åmark, red., *Socialdemokratiens samhälle: SAP och Sverige under 100 år (191–218)*. Stockholm: Tiden.
- Lorenz, Chris (2012). If you're so smart, why are you under surveillance? Universities, neoliberalism, and New Public Management. *Critical Inquiry*, 38(3), 599–629.
- Lundquist, Lennart (1998). *Demokratiens väktare: ämbetsmännen och vårt offentliga etos*. Lund: Studentlitteratur.
- Lynn, Laurence E. (2001). The myth of the bureaucratic paradigm: what traditional public administration really stood for. *Public Administration Review*, 61(2), 144–160.
- Läraryrket (2014). ”Sjuktalet ökar hos grundskole- och gymnasielärare”. <http://www.lararforbundet.se/web/ws.nsf/documents/004F3E51?OpenDocument&menuid=00326A1C> (hämtad den 28 april 2014).
- Löfstedt, Jan-Ingvar (1969). Utbildningen i Kina. I Erik Centerwall, Ingrid Strömdahl och Gunnar Wetterberg, red., *Skola i klassamhälle: en debattbok om hur skolan speglar och förstärker klassamhället* (44–54). Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Macaulay, Michael och Alan Lawton (2006). From virtue to competence: changing the principles of public service. *Public Administration Review*, 66(5), 702–710.
- Maktutredningen (1990). *Demokrati och makt i Sverige: Maktutredningens huvudrapport* (SOU 1990:44). Stockholm: Allmänna förlaget.
- Marjasin, Sigvard och Svante Engman (1984). *Svaret: om den ekonomiska och ideologiska högern*. Stockholm: Tiden.

- Mascarenhas, R. C. (1993). Building an enterprise culture in the public sector: reform of the public sector in Australia, Britain, and New Zealand. *Public Administration Review*, 53(4), 319–328.
- Mirowski, Philip (2013). *Never let a serious crisis go to waste: how neoliberalism survived the financial meltdown*. London: Verso.
- Myrdal, Alva (1969). *Jämlikhet: första rapport från SAP-LO:s arbetsgrupp för jämlikhetsfrågor*. Stockholm: Socialdemokraterna.
- Nakamura, Jeanne och Mihály Csíkszentmihályi (2003). The construction of meaning through vital engagement. I Corey L. Keyes och Jonathan Haidt, red., *Flourishing: positive psychology and the life well-lived*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Niskanen, William A. (1971). *Bureaucracy and representative government*. Chicago: Aldine.
- Olsson, Åke (1987). *Lön efter kön: om kvinnoyn och mansdominans i fackligt arbete*. Stockholm: Författarförlaget.
- Om lagstiftning angående ansvar för funktionärer i offentlig verksamhet, m.m.: Regeringens proposition 1975/78* (1975). Stockholm.
- Om skolans inre arbete, m.m.: Regeringens proposition 1975/76:39* (1976). Stockholm.
- Ozaki, Muneto (1987). Labour relations in the public service. 1. Methods of determining employment conditions. *International Labour Review*, 126(3), 277–299.
- Page, Stephen (2005). What's new about the New Public Management? Administrative change in the human services. *Public Administration Review*, 65(6), 713–727.
- Persson, Thomas (2013) *Tid för undervisning – lärares arbete med skriftliga individuella utvecklingsplaner*. Stockholm: Utbildningsdepartementet.
- Postman, Neil och Charles Weingartner (1969/1973). *Lära för att överleva: angrepp på en förlegad undervisning – förslag till en revolution*. Stockholm: Aldus.
- Regeringens proposition 1986/87:150 med förslag till slutlig reglering av statsbudgeten för budgetåret 1987/88, m.m. (Kompletteringspropositionen)* (1986). Stockholm.
- Robertson, Susan och Roger Dale (2002). Local states of emergency: the contradictions of neo-liberal governance in education in New Zealand. *British Journal of Sociology of Education*, 23(3), 463–482.

- Rothstein, Bo (1997). Den svenska modellens institutionella arv. I Anders L. Johansson, red., *Fackliga organisationsstrategier* (17–38). Solna: Arbetslivsinstitutet.
- Rydenfelt, Sven (1990). *Skola med sång och glädje*. Stockholm: Timbro.
- Schnell, Tatjana, Thomas Höge och Edith Pollet (2013). Predicting meaning in work: theory, data, implications. *The Journal of Positive Psychology: Dedicated to furthering research and promoting good practice*, 8(6), 543–554.
- SHSTF (1986). *Verklighet och visioner: en idéskrift kring hälso- och sjukvård framtagen av SHSTF 1986*. Stockholm: Svenska hälso- och sjukvårdens tjänstemannaförbund.
- Sjöberg, Lennart (2007). Humanistisk psykologi – den mörka sidan. I Jesper Jerkert, red., *Fakta eller fantasier: föreställningar i vetenskapens gränstrakter* (13–18). Stockholm: Leopard förlag.
- Skolverket (2013a). *PISA 2012: 15-åringars kunskaper i matematik, läsförståelse och naturvetenskap*. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2013b). *Attityder till skolan 2012*. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2014). *PISA 2012: Digital problemlösningsförmåga hos 15-åringar i ett internationellt perspektiv*. Stockholm: Skolverket.
- Skolöverstyrelsen (1969). *Läroplan för grundskolan: Lgr 69*. Stockholm: Skolöverstyrelsen.
- Sondén, Klas (1969). Lärarna. I Erik Centerwall, Ingrid Strömdahl och Gunnar Wetterberg, red., *Skola i klassamhälle: en debattbok om hur skolan speglar och förstärker klassamhället* (171–183). Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Stairs, Martin och Martin Galpin (2010). Positive engagement: from employee engagement to workplace happiness. I P. Alex Linley, Susan Harrington och Nicola Garcea, red., *Oxford Handbook of Positive Psychology and Work*. Oxford: Oxford University Press.
- Stenlås, Niklas (2009). *En kår i kläm – läraryrket mellan professionella ideal och statliga reformideologier*. Rapport till Expertgruppen för studier i offentlig ekonomi 2009:6. Stockholm: Finansdepartementet.
- Sveriges lärarförbund (1971). *Insyn i skolan: lärarnas bedömning av arbetssituationen och deras syn på graden av måluppfyllelse i skolan*. Stockholm: Sveriges lärarförbund.
- Sveriges lärarförbund (1981). *Våra fackliga grundvärderingar*. Stockholm: Sveriges lärarförbund.

- Tullock, Gordon (1976/1994). *Den politiska marknaden: introduktion till public choice-skolan*. Stockholm: Timbro.
- Tullock, Gordon (1987). *The politics of bureaucracy*. Lanhan, MD: University Press of America.
- Ventriss, Curtis (2000). New Public Management: an examination of its influence on contemporary public affairs and its impact on shaping the intellectual agenda of the field. *Administrative Theory & Praxis*, 22(3), 500–518.
- Vlachos, Jonas (2009). ”Betygsinflation på högstadiet”. <http://ekonomistas.se/2009/12/03/betygsinflation-pa-hogstadiet/> (hämtad den 2 maj 2014).
- Wernström, Sven (1969). Sådant samhälle – sådan skola. I Erik Centerwall, Ingrid Strömdahl och Gunnar Wetterberg, red., *Skola i klassamhälle: en debattbok om hur skolan speglar och förstärker klassamhället* (82–93). Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Wilson, James Q. (1989/2000). *Bureaucracy: what government agencies do and why they do it*. New York: Basic Books.
- Wrzesniewski, Amy, Clark McCauley, Paul Rozin och Barry Schwartz (1997). Jobs, careers, and callings: people’s relations to their work. *Journal of Research in Personality*, 31(1), 21–33.
- Zetterberg, Hans L. (2010). *The many-splendored society: an edifice of symbols. Volume 2* (Second enlarged ed.). u. o.: Hans L. Zetterberg.
- Östberg, Kjell (2002). *1968 när allting var i rörelse: sextiotalsradikaliseringen och de sociala rörelserna*. Stockholm: Prisma.

Personregister

Ahlenius, Inga-Britt 14–16, 52

Andersson, Sten 53

Ask, Beatrice 63

Berggren, Henrik 30

Buchanan, James M. 56

Eiken, Odd 58

Engman, Svante 50, 53

Fleck, Ludwik 29–30

Freire, Paulo 39–40, 45

Friedman, Milton & Rose 58–61

Fromm, Erich 40

Gawande, Atul 27

Grenholm, Carl-Henric 50

Hasselbladh, Hans 14, 21

Helldén, Arne 12, 19, 24, 26, 32–34

Hjelm-Wallén, Lena 48

Hood, Christopher 12–15, 20–21, 30, 65–67

Hultin, Anders 58, 60–61, 63

Hägg, Göran 39, 47

Illich, Ivan 39, 41, 45

Karlson, Nils 61

Kornhall, Per 16

Kuhn, Thomas 29–30

Le Corbusier 50

Lewin, Leif 19, 67

Liljeström, Rita 45

Lundquist, Lennart 23, 26

Löfstedt, Jan-Ingvar 43–44

Mannheimer, Carin 45
Mao 32, 43, 45
Marjasin, Sigvard 50, 53
Mirowski, Philip 29
Myrdal, Alva 46–47, 52–53

Niskanen, William A. 57

Ohlsson, Inger 49

Palm, Göran 42
Palme, Olof 46
Postman, Neil 33–38

Reagan, Ronald 55
Rodhe, Birgit 39
Rodhe, Sten 39
Rydenfelt, Sven 61–63

Sjöberg, Lennart 33
Sondén, Klas 43
Stenlås, Niklas 11, 25

Thatcher, Margaret 55
Thunborg, Anders 52
Trägårdh, Lars 30
Tulloch, Gordon 56–58, 60

Ullsten, Ola 39

Weingartner, Charles 33–38
Wernström, Sven 42
Wetterberg, Gunnar 42–45
Wilson, James Q. 24–25

Zetterberg, Hans L. 26–27

Östberg, Kjell 32

LÄRARE UTAN FRIHET: När vänstern och högern kidnappade lärarprofessionen

Den svenska skolan har stora problem med fallande kunskapsresultat – och många hoppas att lärarna ska vända trenden.

Det är dock svårt när lärarkåren så länge har misshandlats och nedvärderats. Såväl vänstern som högern har i decennier underminerat lärares yrkesstolthet och självständighet.

När lärare inte tillåts vara fria styrs skolan efter kontroversiella näringslivsprinciper, som i utbildningssystemet resulterat i mät-hysteri och överdrivna dokumentationskrav.

Författaren Johan Wennström tar med läsaren på en fängslade resa från 1960-talet, över 70-tal och 80-tal och fram till dagens skola. Han visar på detaljnivå hur olika politiska och idémässiga tankeriktningar fått avgörande inflytande över lärarna och i hög utsträckning bär skulden för skolans haveri. I *Lärare utan frihet* visar han på ett övertygande sätt hur dessa tankeriktningar format dagens skola – och ansvarar för resultaten.

Johan Wennström är samhällsvetare och författare och planerar att hösten 2014 påbörja sin forskarutbildning i statsvetenskap vid Linköpings universitet och Institutet för Näringslivsforskning, IFN.

Samhällsförlaget